

7523

Պրոլետարները բոլոր
յերկրների միացելը

Վ. Ի. Լենին

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ
ՇՈՒԿԱՆԵՐԻ ԹԵՈՐԻԱՅԻ
ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

3K23

2-73

ԿՐԻՍՏՐԱՏ

1934

ՅԵՐԵՎԱՆ

03 NOV 2009
26 MAY 2005

Պրեկատարները բոլոր յերկրներին միացեալ

3K23
2-73
պ.

Վ. Ի. Լ. Ե. Ն. Ի. Ն.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ՇՈՒԿԱՆԵՐԻ ԹԵՈՐԻԱՅԻ

ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

25 2882
Թարգմ. Լ. ԱՐՈՎԹԱՆ
Խմբ. Ա. ԱԴՈՅԱՆ

ԿՈՒՍՀՐԱՏ

1984

ՅԵՐԵՎԱՆ

10.09.2013

388655

В. И. ЛЕНИН

Статьи по вопросу о теории рынков

ПАРТИЗДАТ 1934 ЭРИВАНЬ

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ
ՇՈՒԿԱՆԵՐԻ ԹԵՈՐԻԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

(Պ.պ. Տուգան. Բաղաձուլակու և Բուլգակովի բանավեճի
առթիվ)

Կապիտալիստական հասարակության մեջ շուկաների հարցը, ինչպես հայտնի է, չափազանց կարևոր տեղ էր գրավում եկոնոմիստ-նարոդնիկների ուսմունքի մեջ՝ պ.պ. Վ.Վ. և Ն. — ունի գլխավորությունը։ Ուստի և բոլորովին բնական է, Վոր եկոնոմիստները, Վորոնք բացասաբար են վերաբերվում նարոդնիկների թեորիաներին, անհրաժեշտ համարեցին ուշադրություն դարձնել այդ հարցին և պարզել ամենից առաջ «շուկաների թեորիայի» հիմնական, արտարակա-թեորետիկ կետերը։

Այս պարզաբանման փորձը 1894 թվականին կատարեց պ.Տուգան-Բարանովսկին իր «Промышленные кризисы в современной Англии» («Արդյունաբերական ճգնաժամերը ժամանակակից Անգլիայում») գրքում, յերկրորդ մասի գլ. I — «Շուկաների թեորիան», իսկ հետո անցյալ տարի պ.

Բուլգակովը հենց նույն հարցին նվիրեց իր «О рынках при капиталистическом производстве» («Շուկաների մասին՝ կապիտալիստական արտադրության որով») գիրքը (Մոսկվա 1897 թ.): Յերկու հեղինակն ել հիմնական հայեցակետերում իրար գտել են: յերկուսի մոտ ել ծանրություն կենտրոնն այն ե, վոր նրանք շարադրում են «ամբողջ հասարակական կապիտալի շրջանառության ու վերադարձության» նշանավոր վերլուծությունը, վերլուծություն, վոր Մարքսն ե տվել «Կապիտալի» յերկրորդ հատորի III բաժնում: Յերկու հեղինակն ել համաձայնել են այն բանում, վոր կապիտալիստական հասարակության միջի (հատկապես ներքին) շուկայի մասին պ.պ. Վ.Վ. ի և Ն.—ոնի թեորիաներն անպայման սխալական են և հիմնված են Մարքսի վերլուծությունը կամ անդիտանալու կամ չհասկանալու վրա: Յերկու հեղինակն ել ընդունել են, վոր զարգացող կապիտալիստական արտադրությունը ինքն իր համար շուկա յե ստեղծում գլխավորապես առադրության միջոցների յեվ վոչ քե սպառման առարկաների հաշվին: Վոր ընդհանրապես արդյունքի և մասնավորապես գերարժեքի իրացումը լիովին բացատրելի յե առանց արտաքին շուկայի ներգրավման: Վոր կապիտալիստական յերկրի համար արտաքին շուկայի անհրաժեշտությունը բղխում ե բնավ վոչ իրաց-

ման պայմաններից (ինչպես յենթադրում եյին պ.պ. Վ.Վ. ն և Ն.—ոնը), այլ պատմական պայմաններից և այլն: Թվում ե թե նման լիակատար համաձայնության ղեպքում պ.պ. Բուլգակովը ու Տուզան-Բարանովսկին վիճելի բան պետք ե չունենան, և նրանք կարող են իրենց ուժերը միատեղ ուղղել նաըդնիկական եկոնոմիայի ավելի մանրամասն և հետագա քննադատությանը: Բայց իրոք հիշված գրողների միջև բանավեճ ե սկսվել (Բուլգակով, հիշվ. աշխ., եջ 246—257 և passim, Տուզան-Բարանովսկի «Мир бож.»-ում 1898 թ. № 6՝ «Կապիտալիզմ և շուկա», Ս.Բուլգակովի գրքի առթիվ): Մեր կարծիքով, թե պ. Բուլգակովը, թե պ. Տուզան-Բարանովսկին մի քիչ հետոն են գրացել իրենց բանավեճում, իրենց նկատմաներին չափազանց անձնական բնույթ տալով: Փորձենք վերլուծել՝ կա արդյոք նրանց միջև իրական տարաձայնություն և յեթե կա, ապա նրանցից ով ե ավելի իրավացի:

Ամենից առաջ պ. Տուզան-Բարանովսկին պ. Բուլգակովին մեղադրում ե, վոր նա «նվազ որիզինալ» ե և շատ ե սիրում jurare in verba magistri* («M. 6.», 123): «Կապիտալիստական յերկրի համար արտաքին շուկայի

*—յերդվել ուսուցչի խոսքերով: Խմբ.:

գերի հարցի իմ շարադրած լուծումը, վոր պահուզակովն ամբողջովին ընդունում ե, Մարքսից չի վերցրած բնավ»,—հայտարարում ե պ. Տուգան-Բարանովսկին: Մեզ թվում ե, թե այդ հայտարարությունը ճիշտ չե, վորովհետև պ. Տուգան-Բարանովսկին հարցի լուծումը վերցրել ե հենց Մարքսից. անշուշտ այնտեղից ել վերցրել ե և պ. Բուզակովը, այնպես վոր վեճ կարող ե լինել վոչ թե «որիգինալության» մասին, այլ Մարքսի այս կամ այն դրույթը հասկանալու, Մարքսին այսպես կամ այլ կերպ շարադրելու անհրաժեշտության մասին: Պ. Տուգան-Բարանովսկին ասում ե, թե Մարքսը «II հատորում բոլորովին չի շոշափում արտաքին շուկայի հարցը» (I. c.): Այդ ճիշտ չե: Յերկրորդ հատորի հենց նույն (III) բաժնում, վորի մեջ շարադրված ե արդյունքի իրացման վերլուծությունը, Մարքսը մեանգամայն վորոշակի պարզում ե արտաքին առևտրի, հետևաբար նաև արտաքին շուկայի այդ հարցի հանդեպ վերաբերմունքը: Ահա թե ինչ ե ասում նա այդ մասին.

«Կապիտալիստական արտադրություն առհասարակ գոյություն չունի առանց արտաքին առևտրի: Բայց յեթե յենթադրել տվյալ չափերով տարեկան նորմալ վերարտադրություն, ապա դրանով արդեն յենթադրվում ե, վոր ար-

տաքին առևտուրը բնախարհիկ շինվածքները (Artikel—ապրանքները) միայն փոխարինում ե ուրիշ սպառողական կամ բնական ձեվի շինվածքներով, չշոշափելով վոչ արժեքի այն հարաբերությունները, վորոնց մեջ իրար հետ փոխանակվում են յերկու կատեգորիաներ՝ արտադրության միջոցները և սպառման առարկաները, վոչ հարաբերությունը հաստատուն կապիտալի, փոփոխուն կապիտալի և գերարժեքի միջև, վորոնք ստացվում են այդ կատեգորիաներից յուրաքանչյուրի արդյունքի արժեքի բաժան-բաժան լինելուց: Արտաքին առևտուրը արդյունքի տարվետարի վերարտադրվող արժեքի վերլուծության մեջ մտցնելը կարող ե, հետևաբար, միմիայն խճճել գործը, նոր մոմենտ չընձեռելով վոչ բուն խնդրի համար, վոչ նրա լուծման համար: Հետևաբար բոլորովին պետք չե ուշադրության առնել այն...» («Das Kapital», II, 469: Ընդգծումը մերն ե): «Հարցի լուծումը» պ. Տուգան-Բարանովսկու կողմից—«...արտասահմանից ապրանքներ նեմուծող յուրաքանչյուր յերկրում կապիտալը կարող ե հավելուրդով լինել. այդպիսի յերկրի համար արտաքին շուկան անպայման անհրաժեշտ ե» («Արդ. ճգնաժամները», եջ 429: Մեջք. «M. 6.» 1. c., 121)—Մարքսի դրույթի հսկայական բառափոխությունն ե: Մարքսն

ասում ե, թե իրացումը վերլուծելիս չի կարելի հաշվի առնել արտաքին առևտուրը, վորովհետև նա միայն վորոշ ապրանքներ ուրիշ ապրանքներով ե փոխարինում: Պ. Տուգան-Բարանովսկին, իրացման նույն այդ հարցը քննելով («Արդ. ճգնաժամների» յերկրորդ մասի գլ. I), ասում ե, թե ապրանքներ ներմուծող յերկիրը պետք ե նույնպես ապրանքներ արտածի, այսինքն՝ արտաքին շուկա ունենա: Հարց ե ծագում՝ կարելի՞ յե արդյոք դրանից հետո ասել, թե «հարցի լուծումը» պ. Տուգան-Բարանովսկու կողմից՝ «բնավ Մարքսից չի վերցրած»: Պ. Տուգան-Բարանովսկին հետո ասում ե, թե ««Կապիտալի» II և III հատորները ավարտված լինելուց շատ հեռու մի սևագիր ուրվագիծ են միայն» և վոր «այդ պատճառով III հատորում մենք չենք գտնում II հատորում յեղած նշանավոր վերլուծության հետևությունները» (մեջբ. հոդվ., 123): Այս պնդումն ել ճիշտ չե: Հասարակական վերարտադրության առանձին վերլուծություններից զատ («Das Kapital», III, 1, 289) — պարզաբանում, թե հաստատուն կապիտալի իրացումն ինչ խնայող և վորքան «անկախ» ե անհատական սպառումից, «մենք III հատորում գտնում ենք» մի հատուկ գլուխ (49-րդը՝ «Արտադրության պրոցեսի վերլուծության վերաբերյալ»), վոր նվիր-

ված ե II հատորում յեղած, նշանավոր վերլուծության հետևություններին, — մի գլուխ, վորի մեջ այդ վերլուծության արդյունքները կիրառված են կապիտալիստական հասարակության մեջ հասարակական յեկամտի տեսակներին վերաբերող շատ կարևոր հարցը լուծելու: Վերջապես, ճիշտ նույնպես պետք ե սխալ համարել պ. Տուգան-Բարանովսկու այն պնդումը, թե իբր «Մարքսը «Կապիտալի» III հատորում տվյալ հարցի մասին բոլորովին այլ կերպ ե արտահայտվում», թե իբր III հատորում մենք «նույնիսկ գտնում ենք պնդումներ, վորոնք վճռականապես հերքվում են այդ վերլուծությամբ» (մեջբ. հոդվ., 123): Պ. Տուգան-Բարանովսկին իր հոդվածի 122-րդ եջում բերում ե Մարքսի այդպիսի յերկու, իբրև թե հիմնական դոկտրինային հակասող, դատողությունները: Ավելի մոտիկից քննենք դրանք: Մարքսը III հատորում ասում ե. «Անմիջական շահագործման պայմանները և նրա (այդ շահագործման) իրացման պայմանները նույնատեսակ չեն: Նրանք ըստ ժամանակի և տեղի վոչ միայն չեն համընկնում, այլև ըստ ելուծյան տարբեր են: Առաջինները սահմանափակվում են միայն հասարակության արտադրողական ուժով, յերկրորդները սահմանափակվում են արտադրության

տարբեր ճյուղերի համամասնականությամբ և հասարակության սպառողական ուժով: Վորքան ավելի յե զարգանում (հասարակության) արտադրողական ուժը, այնքան ավելի նա հակասության մեջ է մտնում այն նեղ հիմքի հետ, վորի վրա յեն խարսխված սպառման հարաբերությունները» (III, 1, 226: Ռուս. թարգմ., էջ 189): Պ. Տուզան-Բարանովսկին այդ բառերն այսպես է մեկնաբանում. «Ազգային արտադրության բաշխման համամասնականությունը միայն տակավին չի յերաշխավորում արդյունքների վաճառահանման հնարավորությունը: Արդյունքները կարող են իրենց համար շուկա չգտնել, չնայած վոր արտադրության բաշխումը համամասնական կլինի,—բայց յերևութին այս է Մարքսի մեջբերված բառերի իմաստը»: Վոչ, այդ բառերի իմաստն այդ չէ: Վոչ մի հիմք չկա այդ բառերի մեջ II հատորում շարադրված՝ իրացման թեորիայի ինչ-վոր ուղղումը տեսնելու: Մարքսն այստեղ արձանագրում է լոկ կապիտալիզմի այն հակասությունը, վոր նշված եր նաև «կապիտալի» ուրիշ տեղերում, այն է՝ արտադրությունն անսահման ընդլայնելու ձգտման և (ժողովրդական մասսաների պրոլետարական վիճակի հետևանքով) սահմանափակ սպառման անհրաժեշտության միջև յեղած հակասությունը:

Պ. Տուզան-Բարանովսկին, իհարկե, չի վիճի այն բանի դեմ, վոր այդ հակասությունը հաճուկ է կապիտալիզմին. և քանի վոր Մարքսը նույն հատվածում նշում է այդ հակասությունը,—մենք վոչ մի իրավունք չունենք ելի ինչ-վոր հետագա իմաստ փնտռելու նրա խոսքերի մեջ: «Հասարակության սպառողական ուժ» և «արտադրության տարբեր ճյուղերի համամասնականությունը»—սրանք բնավ ինչ-վոր առանձին, ինքնուրույն, մեկը մյուսի հետ չկապված սլայմաններ չեն: Ընդհակառակը, սպառման վորոշ դրությունը համամասնականության տարբերից մեկն է: Իրոք, իրացման վերլուծությունը ցույց տվեց, վոր կապիտալիզմի համար ներքին շուկայի գոյացումը կատարվում է վոչ այնքան սպառման առարկաների հաշվին, վորքան արտադրության միջոցների հաշվին: Այստեղից հետևում է, վոր հասարակական արտադրանքի առաջին ստորաբաժանումը (արտադրության միջոցների պատրաստումը) կարող է և պետք է զարգանա ավելի արագ, քան յերկրորդը (սպառման առարկաների պատրաստումը): Բայց այստեղից հասկանալի չէ, իհարկե, ամենևին չի հետևում, թե արտադրության միջոցների պատրաստումը կարող է զարգանալ սպառման առարկաների պատրաստումից բոլորովին անկախ և նրա հետ

վորեվե կապ ունենալուց դուրս: Մարքսն այդ առթիվ ասում է. «Մենք տեսանք (գիրք II, բաժին III), վոր մշտական շրջանառություն է կատարվում հաստատուն կապիտալի և հաստատուն կապիտալի միջև, վորը, մի կողմից, անկախ է անձնական սպառումից այն իմաստով, վոր նա յերբեք չի մտնում այդ վերջինի մեջ, բայց վորը այնուամենայնիվ վերջին հաշվով (definitiv) սահմանափակված է անձնական սպառումով, վորովհետև հաստատուն կապիտալի արտադրությունը յերբեք չի կատարվում իր իսկ համար, այլ կատարվում է միայն նրա համար, վոր այդ հաստատուն կապիտալից ավելի շատ կապահանջվի արտադրության այն ճյուղերում, վորոնց արդյունքները մտնում են անձնական սպառման մեջ» (III, 1, 289: Ռուս. թարգմ. 242): Այսպես, վերջին հաշվով, արտադրողական սպառումը (արտադրության միջոցների սպառումը) միշտ կապված է անձնական սպառման հետ, միշտ կախում ունի նրանից: Մինչդեռ կապիտալիզմին հատուկ է, մի կողմից, արտադրողական սպառման անսահման ընդլայնման, կուտակման և արտադրության անսահման ընդլայնման ձգտումը, իսկ մյուս կողմից՝ ժողովրդական մասսաների պրոլետարացումը, վոր բավական նեղ սահմաններ է դնում անձնական սպառման ընդլայնմանը:

Պարզ է, վոր մենք այստեղ տեսնում ենք հակասություն կապիտալիստական արտադրության մեջ, և մեջբերված հատվածի մեջ Մարքսը միայն այդ հակասությունն էլ արձանագրում է*: II հատորի մեջ իրացման վերլուծությունը ամենևին չի հերքում այդ հակասությունը (հակառակ պէս Տուգան-Բարանովսկու կարծիքին), ընդհակառակը, ցույց տալով, վոր կապ կա արտադրողական և անձնական սպառման միջև: Խնքնին հասկանալի չէ, վոր կոպիտ սխալ կլինե՞ր՝ կապիտալիզմի այս հակասությունից (կամ նրա ուրիշ հակասություններից ևս) հետևե՞նել կապիտալիզմի անհնարինությունը կամ նախկին տնտեսական ուժիմներին համեմատությունաբար նրա անառաջադիմականությունը (ինչպես սի-

* Բոլորովին նույնպիսի իմաստ ունի նաև մի ուրիշ հատված, վոր մեջբերում է պ. Տուգան-Բարանովսկին (III, 1, 231, հմտ. S. 232 մինչև պարբերության վերջը), նույնպես և հետևյալ տեղը ձգնաժամերի մասին. «Բոլոր իրական ձգնաժամերի վերջին պատճառ միշտ մնում է չքավորությունը և մասսաների սպառման սահմանափակությունը, վոր հակադրվում է կապիտալիստական արտադրության ձգտումին՝ արտադրողական ուժերն այնպես զարգացնելու, ասես թե նրանց զարգացման սահմանը լինե՞ր հասարակության բացարձակ սպառողական ընդունակությունը միայն» («Das Kapital», III, 2, 21: Ռուս. թարգմ.

րում են անել մեր նարոգնիկները): Կապիտա-
լիզմի զարգացումը չի կարող կատարվել այլ
կերպ, քան մի ամբողջ շարք հակասությունների
մեջ, և այդ հակասությունների նշումը մեզ հա-
մար միայն պարզում է կապիտալիզմի պատմա-
կանորեն անցողիկ բնույթը, պարզում է ավելի
բարձր ձևի անցնելու նրա ձգտման պայման-
ներն ու պատճառները:

Ի մի բերելով բոլոր վերը շարադրածը, մենք
այսպիսի հետևություն ենք ստանում. արտաքին
շուկայի դերի հարցի լուծումը, վոր պ. Տուգան-
Բարանովսկին է շարադրել, հենց Մարքսից է
վերցրած. «Կապիտալի» II և III հատորի միջև
իրացման (և շուկաների թեորիայի) հարցի վերա-
բերյալ վոչ մի հակասություն չկա:

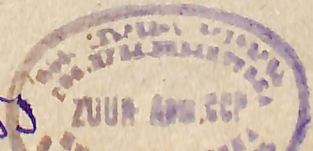
էջ 395). Նույնն է Մարքսի հետևյալ նկատումի իմաստը.
«Հակասություն կապիտալիստական հասարակության
մեջ՝ բանվորներն, իբրև ապրանքներ, գնորդ, կարևոր
են շուկայի համար: Բայց կապիտալիստական հասարա-
կությունը ձգտում է նրանց, իբրև իրենց ապրանքի՝
աշխատանքային ուժի վաճառորդի, սահմանափակել
գնի նվազագույնով» («Das Kapital», II, 303): Այս
տեղը պ. Ն. — ունի կողմից սխալ մեկնաբանվելու մա-
սին մենք արդեն խոսել ենք 1897 թ. մայիսին «НОВ.
СЛ.»-ում: Վոչ մի հակասություն չկա այս բոլոր տե-
ղերի և իրացման վերլուծության միջև II հատորի
III բաժնում:

Գնանք առաջ: Պ. Բուլգակովը պ. Տուգան-
Բարանովսկուն մեղադրում է, վոր նա սխալ է
գնահատում մինչև Մարքսը յեղած տնտեսագետնե-
րի ուսմունքները շուկաների մասին: Պ. Տուգան-
Բարանովսկին պ. Բուլգակովին մեղադրում է,
վոր նա Մարքսի հայացքները կտրում է գիտա-
կան այն հողից, վորի վրա նրանք աճել են, վոր
նա դործն ախպես է պատկերում, իբր «Մարքսի
հայացքները վոչ մի կապ չունեն նրա նախորդ-
ների հայացքների հետ»: Այս վերջին կշտամբան-
քը բոլորովին անհիմն է, վորովհետև պ. Բուլգա-
կովը վոչ միայն նման անհեթեթ կարծիք չի հայտ-
նել, այլ, ընդհակառակը, բերել է Մարքսից ա-
ռաջ յեղած տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչ-
ների հայացքները: Մեր կարծիքով, թե պ. Բուլ-
գակովը, թե պ. Տուգան-Բարանովսկին հարցի պատ-
մությունը շարադրելիս իզուր են այդքան քիչ
ուշադրություն դարձրել Ադ. Սմիթի վրա, վորի
վրա պարտադրաբար պետք է վոր կանգ առնվեր
ամենամեծ մանրամասնությունը՝ «շուկաների թե-
որիան» հասուկ շարադրելիս. «պարտադրաբար»,
վորովհետև հենց Ադ. Սմիթն է նախահայրը հա-
սարակական արդյունքը փոփոխուն կապիտալի
և գերարժեքի (ըստ Ադ. Սմիթի տերմինաբանու-
թյան՝ աշխատավարձի, շահույթի և ռենտայի) բա-
ժանելու այն սխալական դոկտրինայի, վորը մին-

չև Մարքսը համառորեն պահպանվում էր և հնարավորություն չէր տալիս վոչ միայն լուծելու, այլև նույնիսկ ճշտորեն դնելու իրացման հարցը: Պ. Բուլկակովը բոլորովին իրավացիորեն ասում է, վոր «քանի սխալ են յեկեկեային տեսակետերը և սխալ է ձևակերպված պրոբլեմն ինքը, այդ վեճերը» (շուկաների թեորիայի առթիվ, վոր ծագել են անտեսական գրականության մեջ) «կարող եյին հասցնել միայն դատարկ ու սխալատիկ ընդդիմաբանություններին» (ն. աշխ. եջ 21, ծան.): Մինչդեռ հեղինակն Ադ. Սմիթին հատկացրել է ընդամենը մի փոքր եջ, դուրս թողնելով Ադ. Սմիթի թեորիայի մանրամասն ու փայլուն վերլուծությունը, վոր տվել է Մարքսը «Կապիտալի» յերկրորդ հատորի 19-րդ գլխում (§ II, S. 353—383), և դրա փոխարեն կանգ առնելով յերկրորդականն վոչ ինքնուրույն թեորետիկներին, Զ. Ս. Միլլի և Փոն-Կիրխմանի ուսմունքների վրա: Ինչ վերաբերում է պ. Տուգան-Բարանովսկուն, ապա նա բոլորովին օրջանցել է Ա. Սմիթին և այդ պատճառով հետագա անտեսագետներին հայացքները շարադրելիս բաց է թողել նրանց հիմնական սխալը (Սմիթի վերոհիշյալ սխալի կրկնությունը): Վոր այդ պայմաններում շարադրանքը չէր կարող բավարար լինել,—այդ ինքնին պարզ է: Սահմանափակվենք յերկու որինակով: Պարզ

վերաբառադրությունը պարզաբանող իր №1 սխեման շարադրելով, պ. Տուգան-Բարանովսկին ասում է. «Բայց ախր պարզ վերաբառադրության մեր յենթադրած դեպքը վոչ մի կասկած չի հարուցում. կապիտալիստները, մեր յենթադրություն համաձայն, սպառում են իրենց ամբողջ շահույթը,—հասկանալի բան է, վոր ապրանքների առաջարկը չի գերազանցի պահանջարկից» («Արդ. ճգնաժամները», եջ 409): Այդ ճիշտ է: Նախկին անտեսագետների համար այդ բնավ «հասկանալի բան» է, վորովհետև նրանք չէին կարողանում բացատրել նույնիսկ հասարակական կապիտալի պարզ վերաբառադրությունը, և չի ել կարելի այն բացատրել, առանց հասկանալու, վոր հասարակական արդյունքն ըստ արժեքի բաժանվում է հասարակ կապիտալի + փոփոխուն կապիտալ + դերարժեք, իսկ ըստ նյութական ձևի՝ յերկու մեծ ստորաբաժանման՝ արտադրության միջոցներ և սպառման միջոցներ: Ուստի և Ա. Սմիթի մեջ այդ դեպքը «կասկածներ» հարուցեց, վորոնց մեջ նա, ինչպես ցույց տվեց Մարքսը, խճճվեց: Իսկ յեթե հետագա անտեսագետները կրկնում եյին Սմիթի սխալը, առանց նրա կասկածներն ընդունելու, ապա այդ միայն ցույց է տալիս, վոր նրանք տվյալ հարցում թեորետիկապես հետադարձ քայլ են արել: Ճիշտ նույնպես սխալ է, յերբ պ. Տու-

3886-55

գան-Բարանովսկին ասում է: «Սեյ-Ռիկարդոյի ուսմունքը թեորեաթիկորեն բոլորովին ճիշտ է: յեթե նրա հակառակորդները նեղություն կրեյին թվերով հաշվարկելու, թե կապիտալիստական տնտեսության մեջ ինչպես են բաշխվում ապրանքները, ապա նրանք հեշտությամբ կհասկանային, վոր այդ ուսմունքի ժխտումն իր մեջ պարունակում է տրամաբանական հակասություն» (Լ.Ե., 427): Վնչ, Սեյ-Ռիկարդոյի ուսմունքը թեորեաթիկորեն բոլորովին սխալ է: Ռիկարդոն կրկնել է Սմիթի սխալը (տես նրա «Сочинения», пер. Зибера, СПб. 1882, էջ 221), իսկ Սեյը բացի այդ լրացրել է այն, պնդելով, թե հասարակության համախառն և զուտ արդյունքի միջև տարբերությունը լիովին սուբյեկտիվ է: Յեվ ինչքան էլ վոր Սեյ-Ռիկարդոն և նրանց հակառակորդները «հաշվարկեյին թվերով», — յերբեք վորեւե թվական յեզրակացության չեյին գա, վորովհետեւ այստեղ բանը բոլորովին թվերի մեջ չէ, ինչպես բոլորովին ճիշտ նկատել է նաեւ Բուլգակովը պ. Տուգան-Բարանովսկու զրբի մի այլ տեղի առթիվ (Բուլգակով, Լ.Ե. էջ 21, ծան.):

Մենք այժմ մոտեցանք պ.պ. Բուլգակովի և Տուգան-Բարանովսկու վեճի մի ուրիշ առարկային եւ, այն է՝ թվային սխեմաների և նրանց նշանակության հարցին: Պ. Բուլգակովը պնդում է, թե

պ. Տուգան-Բարանովսկու սխեմաները, «շնորհիվ որինակից» (այսինքն Մարքսի սխեմայից) «շեղվելուն, զգալի չափով կորցնում են իրենց համոզիչ կարողությունը և չեն պարզաբանում հասարակական վերադասարկության պրոցեսը» (Լ.Ե., 248), իսկ պ. Տուգան-Բարանովսկին ասում է, թե «պ. Բուլգակովը պարզ չի հասկանում նման սխեմաների բուն նշանակությունը» («Мир божий» №6, 1898 թ., էջ 125): Մեր կարծիքով, ներկա դեպքում ճշմարտությունը ամբողջովին պ. Բուլգակովի կողմն է: «Սխեմաների նշանակությունը պարզ չի հասկանում» ավելի շուտ պ. Տուգան-Բարանովսկին, վորը յենթադրում է, թե սխեմաներն «ապացուցում են հետևությունը» (ibid.): Սխեմաներն ինքնին վոչինչ չեն կարող ապացուցել: Նրանք կարող են միայն լուսաբանել պրոցեսը, յեթե նրա առանձին swarrերը քեորեսիկորեն պարզաբանված են: Պ. Տուգան-Բարանովսկին կազմել է իր սեփական սխեմաները, վորոնք տարբեր են Մարքսի սխեմաներից (և անշուշտ ավելի անպարզ, քան Մարքսի սխեմաները), ըստվորում բաց է թողել պրոցեսի այն տարրերի թեորեաթիկական պարզաբանումը, վորոնք պետք է լուսաբանվեն սխեմաներով: Մարքսի թեորիայի հիմնական դրույթը, վորը (Մարքսը) ցույց տվեց, վոր հասարակական արդյունքը բաժանվում է վոչ միայն փոփո-

խուն կապիտալի + գերարժեքը (ինչպէս մտածում
 են Ա. Սմիթը, Ռիկարդոն, Պրոդոնը, Ռոդերիտուսը
 և այլն), այլ հաստատուն կապիտալի + նշած մա-
 սերը, — այդ դրույթը պ. Տուզան-Բարանովսկին
 բոլորովին չպարզաբանեց, թեպէտեւ իր սխեմա-
 ներում ընդունեց: Պ. Տուզան-Բարանովսկու գիրքը
 կարգացողն ի վիճակի չե հասկանալու նոր թեո-
 րիայի այդ հիմնական դրույթը: Հասարակական
 արտադրութեան յերկու ստորաբաժանումը (I ար-
 տադրութեան միջոցներ, II սպառման առար-
 կաներ) տարբերելու անհրաժեշտութիւնը պ.
 Տուզան-Բարանովսկին բոլորովին չի պատճա-
 ռաբանել, այնինչ, ըստ պ. Բուլգակովի ճիշտ
 նկատման, «միայն այդ բաժանման մեջ ավելի
 շատ թեորեալիկան իմաստ կա, քան շուկա-
 ների թեորիային վերաբերող բոլոր նախնական
 ընդգիմաբանութիւնների մեջ» (Ա. Ե., եջ 27):
 Ահա թե ինչու Մարքսի թեորիայի շարադրումը
 պ. Բուլգակովի մոտ անհամեմատ ավելի պարզ
 ու ճիշտ է, քան պ. Տուզան-Բարանովսկու մոտ:
 Իբրեւ յեզրափակութիւն, մի քիչ ավելի ման-
 րամասն կանգ առնելով պ. Բուլգակովի գրքի
 վրա, մենք պետք է նկատենք հետեւյալը: Նրա
 գրքի մոտ մի յերրորդը նվիրված է «կապիտա-
 ւի շրջապտույտների տարբերութեան» և «աշխա-
 տավարձի ֆոնդի» հարցերին: Այդ վերնագրերը

կրող պարբերութիւնները մեզ թվում են ամենից
 ավելի քիչ հաջողած: Հիշված պարբերութիւն-
 ներից առաջինում հեղինակը փորձում է լրաց-
 նել (տես եջ 63, ծան.) Մարքսի վերլուծու-
 թիւնը և շատ բարդ հաշվարկումների ու սխեմա-
 ների մեջ է խորանում, վորպէսզի լուսաբանի այն,
 թե ինչպէս է կատարվում իրացման պրոցեսը
 կապիտալի շրջապտույտի տարբերութիւնների
 ժամանակ: Մեզ թվում է, վոր վերջին հետեւ-
 թիւնը, վորին հանգել է պ. Բուլգակովը (վոր կա-
 պիտալի շրջապտույտների տարբերութեան ժա-
 մանակ կատարվող իրացումը բացատրելու հա-
 մար անհրաժեշտ է յերկու ստորաբաժանումնե-
 րի կապիտալիստների մոտ պաշարների գոյու-
 թիւն յենթադրել, հսկող եջ 85), ինքնին հետե-
 վում է կապիտալի և արտադրութեան շրջանա-
 ռութեան ընդհանուր որոնքներից, վոր այդ
 պատճառով վոչ մի հարկ չկար II և I ստորա-
 բաժանման մեջ կապիտալի շրջապտույտների
 հարաբերութիւնների տարբեր գեղքեր յենթա-
 դրելու և մի ամբողջ շարք գրաֆիկներ կառու-
 ցելու: Հարկ է լինում նույնն ասելու նաեւ հիշ-
 ված պարբերութիւններից յերկրորդի մասին:
 Պ. Բուլգակովը կատարյալ արդարացիութեամբ
 նշում է պ. Գերցենշտեյնի այն սխեման սխալա-
 կանութիւնը, վորը հակասութիւն էր գտնում

Մարքսի ուսմունքի մեջ այդ հարցին վերաբե-
րյալ: Հեղինակը բոլորովին իրավացի նկատում
է, վոր «յեթե բոլոր կապիտալների շրջապտույտը
հավասարեցնել մի տարու, տվյալ տարեակզբում
կապիտալիստները հանդիսանում են ինչպես
անցյալ տարվա արտադրության ամբողջ ար-
դյունքի, այնպես էլ այդ արժեքին հավասար
դրամագումարի տերը» (եջ 142—3): Բայց պ.
Բուլգակովը բոլորովին իզուր եր ընդունում (եջ
92 և հաջ.) նախկին տնտեսագետներից զուտ
սխալաստիկ այդ հարցադրումը (աշխատավարձը
վերցվում է արդյոք ընթացիկ արտադրությունից,
թե՞ նախընթաց աշխատանքային ժամանակա-
շրջանի արտադրությունից) և իրեն համար-
ավելորդ դժվարություններ ստեղծում, «բացար-
կելով» Մարքսի ցուցմունքը, վորը (Մարքսը)
«ասես թե հակասում է իր հիմնական տեսա-
կետին», «դատելով այնպես, ասես թե» «աշխա-
տավարձը վերցվում է վոչ թե կապիտալից, այլ
ընթացիկ արտադրությունից» (եջ 135): Մարքսը
հարցն այդ ձևով բնավ չի ել դնում: Պ. Բուլգա-
կովի մոտ Մարքսի ցուցմունքը «բացարկելու» ան-
հրաժեշտությունը նրանից եր ծագել, վոր նա
փորձում է Մարքսի թեորիային համակցել
նրան բոլորովին խորթ մի հարցադրում: Քանի
վոր պարզված է, թե ինչպես է ընթանում հա-

սարակական ամբողջ արտադրութեան պլոնցեսը հասարակութեան զանազան դասակարգերի՝ արդէյունք սպառելու կապակցութեամբ, թե ինչպես են կապիտալիստները մոծով արդէյունքի շրջանառութեան համար անհրաժեշտ փողը,— քանի վոր այդ բոլորը պարզված, ե, այն հարցը, թե՛ աշխատավարձը վերցվում է ընթացիկ թե նախ ընթաց արտադրութեանից, կորցնում է ամեն մի լուրջ նշանակութիւն։ Ուստի և «Կապիտալ» վերջին հատորների հրատարակիչը, Նագելսը, յերկրորդ հատորին կցած առաջաբանում ասում է, թե, որինակ, Ռոզբերտուսի դատողութեան հետ այն մասին՝ «աշխատավարձը վերց.ւմ է արդէյոք կապիտալից, թե յեկամտից, վերաբ.ւում են սխալաստիկայի բնագավառին և «Կապիտալ»-այս յերկրորդ գրքի 3-րդ բաժնի բովանդակութեամբ բոլորովին ավելորդանում են» («Das Kapital», II, Vorwort*, S. XXI)։

Գրված է 1898 թ. վերջին:

Տպագրված է «Научное обозрение»-ում:
1900 թ. հունիսը:

№1—1899 թ. հոկտեմբեր:

№1—1899 թ. հունվար.
Ստորագրողը յոշնը՝ ՎԼԱԿԻՄԻՐ ԽԼԻՆ:

* — արաջաբան: Խմբ:

ԴԱՐՁՅԱԼ ԻՐԱՑՄԱՆ ԹԵՈՐԵԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

«Научное обозрение»-ի այս տարվա (1899) հունվարյան գրքուկում գետեղված է իմ «Դիտողություն շուկաների թեորիայի հարցի վերաբերյալ (պ. պ. Տուգան-Բարանովսկու և Բուլգակովի բանավեճի առթիվ)», իսկ նրանից հետո Պ. Բ. Ստրուվեյի «Շուկաների հարցի մասին կապիտալիստական արտադրության ուղով (Բուլգակովի գրքի և Իլյինի հոդվածի առթիվ)» հոդվածը։ Ստրուվեն «զգալի չափով հերքում է Տուգան-Բարանովսկու, Բուլգակովի և Իլյինի թեորիան» (նրա հոդվածի էջ 63) և շարադրում է իր հայացքը Մարքսի՝ իրացման թեորիայի մասին։

Իմ կարծիքով, Ստրուվեյի բանավեճը հիշված գրողների դեմ առաջ է յեկել վոչ այնքան ըստ եյուլթյան տարաձայնությունից, վորքան նրանից, վոր Ստրուվեն սխալ պատկերացում ունի իր պաշտպանած թեորիայի բովանդակության մասին։ Նախ, Ստրուվեն շփոթում է բուրժուական տնտեսագետների՝ շուկաների թեորիան,—վորոնք ու-

սուցանում եյին, թե արդյունքները փոխանակվում են արդյունքների հետ, և վոր այդ պատճառով արտադրության ու սպառման միջև պետք է համապատասխանություն գոյություն ունենա,— և Մարքսի՝ իրացման թեորիան, վորը (Մարքսը) իր վերլուծումով ցույց տվեց, թե ինչպես է կառարվում հասարակական ամբողջ կապիտալի վերարտադրությունն ու շրջանառությունը, այսինքն՝ արդյունքի իրացումը կապիտալիստական հասարակության մեջ*։ Վոչ Մարքսը, վոչ էլ նրան հասարակության մեջ գրողները, վորոնց հետ բանավեճում է Ստրուվեն, վոչ միայն այդ վերլուծությունից չեյին հետեցնում արտադրության ներդաշնակությունը սպառման հետ, այլ, ընդհակառակը, յեռանդադին ընդգծում եյին կապիտալիզմին հատուկ այն հակասությունները, վորոնք չեն կարող չդրսևորվել կապիտալիստական իրացման ուղով**։ Յերկրորդ, Ստրուվեն իրացման արտադրող թեորիան (վորի մասին է հենց, վոր բացառապես խոսում եյին նրա ընդգիծմանները) շփոթում է կապիտալիստական արդյունքի՝ այս կամ այն յերկրում այս կամ այն դարաշրջանում իրացվելու կոնկրետ պատմական

* Տես իմ «Նույնություն», էջ 17 և ուր. (Տես Յերկերի Կ. II, 3-րդ հրատ. 1930 թ., էջ 24 և ուր. նմբ.)։
 ** Ibid, էջ 20, 27, 24 և ուր. (Յերկերի Կ. II, 3-րդ հրատ. 1930 թ., էջ 27, 33, 30 և ուր. նմբ.)։

պայմանների հետ: Այդ նույնն է, թե վորևե մեկը հողային առնետայի աքսորակո՝ թեորիան շփոթեք այս կամ այն յերկրում յերկրագործական կապիտալիզմի զարգացման կոնկրետ պայմանների հետ, Ստրուվեյի այս յերկու հիմնական մոլորու-թյունից բղխել են մի շարք թյուրիմացություններ, վորոնք պարզելու համար անհրաժեշտ է քննարկել նրա հոգվածի առանձին զրույթները:

* Իմիջիպալոց, «Научн. обзор.»-յի իմ հոդվածում «արժեք» տերմինն ամենուրեք փոխարինված է «արժողու-թյուն» տերմինով: Այդ յես Հեմ արել, այլ խմբագրու-թյունը: Յես առանձնապես եյական Իշանակություն Հեմ տալիս այս կամ այն տերմինը գործածելուն, բայց ան-

Այդ պատճառով ե հենց, վոր Մարքսը լիովին ընդունելով, վոր ֆիզիոկրատների ուսմունքի մեջ, որին նաև՝ Գենեյի «Tableau économique»-ում* կային «իրենց ժամանակի համար հանճարեղ»** զրույթներ, ընդունելով, վոր վերաբրտագրության պրոցեսի վերլուծության մեջ Ադ. Մմիթը նույնիսկ վորոշ կողմերով մի քայլ հետ գնաց ֆիզիոկրատների համեմատությանմբ («Das Kapital», I² 612, Anm. 32), բայց և այնպես իրացման հարցի պատմության տեսության մեջ ֆիզիոկրատներին մի մեկուկես եջ հատկացրել ե («Das Kapital», II¹, S. 350—351), այնինչ Ադ. Մմիթին նա հատկացրել ե յերեսուն եջից ավելի (Ib., 351—383), մանրամասն քննելով Ադ. Մմիթի հիմնական սխալը, վորը հետագա ամբողջ քաղաքատնտեսությանը ժառանգություն ե ֆառցել։ Այսպիսով, Ադ. Մմիթի վրա կանգ առնելն անհրաժեշտ ե հենց նրա համար, վորպեսզի պարզվի Մմիթի սխալը շարունակ կրկնող բուրժուական տնտեսագետների իրացման թեորիան։

հրաժեշտ եմ համարում նշել, մեր յես գործածել և միշտ
գործածում եմ «արժեք» տերմինը:
Ձեր հարցերի պատկերը: Խմբ.:

**** Fr. Engels:** «Herrn E. Dühring's Umwälzung der Wissenschaft», Dritte Aufl., էջ 270-յան գլխից, վեր Մարքսն է գրել (Ննգելս, «Անտի-Դյւրինգ»: Սյամեկ 27

2. Պ. Բուլգակովն իր գրքում բոլորովին վրավացի ասում է, թե բուրժուական տնտեսագետները շփոթում եյին հասարակ ապրանքաշրջանառությունը և ապրանքների կապիտալիստական շրջանառությունը, իսկ Մարքսը տարբերություն սահմանեց սրա ու նրա միջև: Ստրուվեն յենթադրում է, թե պ. Բուլգակովի պնդումը թյուրիմացություն վրա չե հիմնված: Իմ կարծիքով, ընդհակառակը, այստեղ թյուրիմացությունը վոչ թե պ. Բուլգակովի, այլ Ստրուվեյի կողմից է: Իրոք, Ստրուվեն ի՞նչպես է հերքում պ. Բուլգակովին: Չափազանց տարրերնակ. նա նրան հերքում է նրանով, վոր նրա գրույթն է կրկնում: Ստրուվեն ասում է՝ Մարքսը չի կարող համարվել իրացման այն թեորիայի կողմնակից, ըստ վորի արդյունքը կարող է իրացվել տվյալ հասարակության ներսում, վորովհետև Մարքսը «սուր տարբերություն եր անցկացնում հասարակ ապրանքաշրջանառության և կապիտալիստական շրջանառության միջև» (!! եջ 48): Ախր այս հենց այն է, ինչ պ. Բուլգակովն եր պնդում: Հենց զրա համար ել Մարքսի թեորիան չի հանգում այն ճշմարտությունը կրկնելուն, թե արդյունքները փոխանակվում են արդյունքներով:

Մարքսին պատկանում է «Քննադատական ուրվագծեր»-ից» գլուխը: Խմբ.):

Ուստի և պ. Բուլգակովը միանգամայն իրավա-
ցիորեն «գատարիչ ու սխրլառարիկ ընդդիմաբանու-
թյունների» շարքը դասեց բուրժուական ու մա-
նրը-բուրժուական անտեսագետների վեճը գեր-
արտադրության հնարավորության մասին, վիճող
յերկու կողմն ել շփոթում եյին ապրանքային
և կապիտալիստական շրջանառությունը, յերկուսն
ել կրկնում եյին Ադ. Սմիթի սխալը։

3. Ստորովեն իրացման թեորիան իզուր և անվանում համամասնորեն բաշխելու թեորիա: Այդ սխալ և, և անխուսափելիորեն առաջ և բերում թյուրիմացություններ: Իրացման թեորիան մի աբստրակտ* թեորիա յե, վորը ցույց և տալիս, թե ինչպես և կատարվում հասարակական ամբողջ կապիտալի վերադարձությունն ու շրջանառությունը: Այդ աբստրակտ թեորիայի անհրաժեշտ դրյալն է, նախ, արտաքին առևտրի, արտաքին շուկաների աբստրահումը: Բայց աբստրահելով արտաքին առևտուրը, իրացման թեորիան բնավ չի պնդում, թե յերբեք գոյություն ունեցել և կամ կարող եր գոյություն ունենալ կապիտալիստական հասարակություն առանց արտաքին առևտրի*: Յերկրորդ,

* Տես իմ հաղթածը «Научн. обозр.»-ում, էջ 37
(ներկա գրքերի էջ 3: Խմբ.):

** Ibid., հղ 38 (Կերպար գրքի մյուս էջ
Հավան. «Շաշմադհեթ», հղ 25 (Յերկիրի II հ., 3-րդ

29

իրացման արտարակա թեորիան յենթադրում ե և պետք ե յենթադրի արդյունքի համամասնական բաշխում կապիտալիստական արտադրության զանազան ճյուղերի միջև: Բայց յենթադրելով այդ, իրացման թեորիան բնավ չի պնդում, թե կապիտալիստական հասարակության մեջ արդյունքները միշտ բաշխվում են կամ կարող են բաշխվել համամասնորեն*: Պ. Բուլգակովը լիովին իրավացիորեն համեմատում ե իրացման թեորիան արժեքի թեորիայի հետ: Արժեքի թեորիան յենթադրում ե և պետք ե յենթադրի պահանջարկի ու առաջարկի հավասարություն, բայց բնավ չի պնդում, թե կապիտալիստական հասարակության մեջ միշտ դիտվել ե և կարող եր դիտվել նման հավասարություն: Ինչպես և կա-

հրատ. 1930 թ., հջ 32, խմբ.): «Չենք ժխտում արդյոք մենք արտաքին շուկայի անհրաժեշտությունը կապիտալիզմի համար: Իհարկե, վոչ, Բայց միայն արտաքին շուկայի հարցը բացարձակորեն վոչ մի ընդհանուր բան չունի իրացման հարցի հետ»:

* «Վոչ միայն գերարժեքին փոխարինող արդյունքները, այլև փոփոխուն... և հաստատուն կապիտալին փոխարինող արդյունքները... բոլորն ել միատեսակ իրացվում են միայն «դժվարությունների» մեջ, ղշտական տատանումների մեջ, վորոնք կապիտալիզմի աճումովը զաւնում են ավելի ու ավելի ուժեղ» ...[«Նոյնը ներ», հջ 27 (Յերկերի II հ., 3-րդ հրատ. 1930 թ.,

պիտալիզմի ուրիշ ամեն մի որենք, իրացման որենքն «իրագործվում ե միայն չիրագործվելու ճանապարհով» (Բուլգակով, մեջբ. Ստրուվեյի հոգվածում, հջ 56): Շահույթի միջին և հավասար նորմայի թեորիան յենթադրում ե, իրոք, արտադրության նույն համամասնական բաշխումը նրա զանազան ճյուղերի միջև: Բայց դե հո Ստրուվեն այդպիսի հիման վրա այդ թեորիան չի անվանի համամասնական բաշխման թեորիա:

4. Ստրուվեն վիճարկում ե իմ կարծիքը, թե Մարքսն արդարացի մեղադրում եր Ռիկարդոյին Ադ. Սմիթի սխալը կրկնելու համար: «Իրավացի չե՞ր Մարքսը», գրում ե Ստրուվեն: Սա-

հջ 33, խմբ.): Գուցե Ստրուվեն կասի, թե այդ տեղին հակասում են ուրիշ տեղեր, որինակ՝ հջ 31-ում (Յերկերի II հ., 3-րդ հրատ. 1930 թ., հջ 38: խմբ.)... «կապիտալիստները կարո՞ղ են իրացնել գերարժեքը»... Այդ հակասությունը միայն թվացող ե: Վորքան վոր Սայդ հակասությունը միայն թվացող ե, Վորքան վոր մենք վերցնում ենք իրացման արտարակա թեորիան (իսկ նարոդնիկներն առաջադրեցին հենց գերարժեքը իրացնելու անհնարինության արտարակա թեորիան), իրացնելու անհնարինության արտարակա թեորիան, այնքան անխուսափելի չի հետևությունը իրացման հնարավորության մասին: Բայց շարադրելով արտարակա թեորիան, պետք ե նշել այն հակասությունները, վոր հատուկ են իրացման իրական պրոցեսին: Հենց այդ նշումն ել արված ե իմ հոգվածում:

կայն, Մարքսը մի տեղ ուղղակի մեջբերում է Ռիկարդոյի աշխատությունից (II 383)*: Մարքսն անգիտանում է այդ տեղը: Հենց հետևյալեջում Մարքսը բերում է Ռամսեյի (Ramsay) կարծիքը, վորը նույնպես նկատել է Ռիկարդոյի հենց այդ սխալը: Յես ցույց եմ տվել նույնպես Ռիկարդոյի աշխատության մի ուրիշ տեղը, վորտեղ նա ուղղակի ասում է. «Յուրաքանչյուր յերկրի հողի և աշխատանքի ամբողջ արդյունքը յերեք մասի յե բաժանվում՝ գործավարձ, շահույթ և ռենտա» (այստեղ սխալմամբ բաց է թողնված հաստատուն կապիտալը: Տես «Сочинения Рикардо», пер. Зибера, էջ 221): Մարքսն այդ տեղն էլ է լռությամբ անցնում: Նա մեջբերում է միայն Ռիկարդոյի մի ծանոթագրությունը, վորտեղ նշվում է համախառն և

* Մարքսի գնահատության արդարացիությունը հատուկ աշխատությամբ յերևում է նույնպես այն բանից, վոր Ռիկարդոն Սմիթի նման սխալ հայացք ունի առանձնակի կապիտալի կուտակման մասին: Ռիկարդոն կարծում էր հենց, թե գերարժեքի կուտակվող մասն ամբողջությամբ ծախսվում է աշխատավարձի վրա, այնինչ նա ծախսվում է՝ 1) հաստատուն կապիտալի վրա և 2) աշխատավարձի վրա: Տես «Das Kapital», I², 611—3, գլ. 22, § 2.—Հսկում. «Շոյուդներ», էջ 29, ծանոթ. (Յերկերի II հ., 3. բդ հրատ. 1930 թ., էջ 36, հմբ.):

գուտ յեկամտի տարբերության մասին Սեյի դատողության անհեթեթությունը: «Կապիտալի» III հատորի 49-րդ գլխում, վորը շարադրում է իրացման թեորիայից արած հետևությունները, Մարքսը բերում է Ռիկարդոյի հենց այդ ծանոթագրությունը և նրա առթիվ հետևյալն է ասում. «Ի միջի այլոց, ինչպես հետո կաեսնենք»,— բայտ յերևույթին նկատի ունի «Կապիտալի» IV հատորը, վորը դեռ հրատարակված չէ,— «Ռիկարդոն վոչ մի տեղ չի հերքել ապրանքների գնի սխալ վերլուծությունն ըստ Սմիթի, այն գնի սխալ վերլուծության (Revenuen) արժեքների գումարի վրա տարաբաշխվելու վերլուծությանը: Ռիկարդոն չի մտածում այդ վերլուծության սխալականության մասին և իր վերլուծության ժամանակ այն իբրև ճիշտ ընդունում է այնչափով, վորչափով «վերանում է» ապրանքների արժեքի մշտական չափից: Ժամանակառժամանակ նա վերադառնում է պատկերացման նույն յեղանակին» (այսինքն՝ Սմիթի պատկերացման յեղանակին: «Das Kapital», III, 2, 377. ու թարգմ. 696): Ընթերցողին ենք թողնում դատելու, թե ով է իրավացի: Մտքն աղոյք, վորն ասում է, թե Ռիկարդոն կրկնում է Սմիթի սխալը, թե Մարքսն, վորն ասում է, թե Ռիկարդոն «հիանալի (?) հասկանում էր, վոր

հասարակական ամբողջ արդյունքը չի սպառվում աշխատավարձով, շահույթով և ռենտայով», և թե Ռիկարդոն «անգիտակցորեն (!) վերանուսեր հասարակական արդյունքի այն մասերից, վորոնք արտադրածախքերն են կազմում»: Կարելի՞ չէ արդյոք հիանալի հասկանալ և միևնույն ժամանակ անգիտակցորեն վերանալ:

5. Ստրուվեն վոչ միայն չհերքեց Մարքսի պնդումները, թե Ռիկարդոն փոխ է առել Սմիթի սխալը, այլ ինքն էլ իր հոգովածում կրկնեց նույն սխալը: «Տարրերնակ ե... մտածել,—գրում է Ստրուվեն,—վոր հասարակական արդյունքի այս կամ այն բաժանումը կատեգորիաների՝ կկարողանար եյական նշանակություն ունենալ իրացման ընդհանուր հասկացողության մեջ, մասնավոր վոր իրացվող արդյունքի բոլոր մասերը իրացման պրոցեսում (համախառն) յեկամտի ձև են ընդունում, և կլասիկները դրանք դիտում եյին իբրև յեկամուտ» (եջ 48): Բանն էլ հենց այն է, վոր իրացվող արդյունքի բոլոր մասերը չեն, վոր (համախառն) յեկամտի ձև են ընդունում. Սմիթի հենց այս սխալը պարզաբանեց Մարքսը, վորը ցույց տվեց, թե իրացվող արդյունքի մի մասը յերբեք չի ընդունում և չի կարող ընդունել յեկամտի ձև: Այդ՝ հասարակական արդյունքի այն մասն է, վորը փոխա-

րինում է արտադրության միջոցներ պատրաստելուն ծառայող հաստատուն կապիտալին (հաստատուն կապիտալ I ստորաբաժանման մեջ, ըստ Մարքսի տերմինոլոգիայի): Որինակ, սերմացուն գյուղատնտեսության մեջ՝ յերբեք չի ընդունում յեկամտի ձև, դարձյալ քարածուխ հանքահանելու վրա գործադրվող քարածուխը յերբեք չի ընդունում յեկամտի ձև և այլն և այլն: Հասարակական ամբողջ կապիտալի վերարտադրության և շրջանառության պրոցեսը հասկացվել չի կարող, յեթե չառանձնացվի համախառն արդյունքի այն մասը, վորն ընդունակ է միայն իբրև կապիտալ ծառայելու, վորը յերբեք չի կարող յեկամտի ձև ընդունել*: Կապիտալիստական զարգացող հասարակության մեջ հասարակական արդյունքի այդ մասն անհրաժեշտորեն պետք է աճի ավելի արագ, քան այդ արդյունքի մնացած բոլոր մասերը: Միայն այդ որենքով է, վոր կարող է բացատրվել կապիտալիզմի ամենախոր հակասություններից մեկը՝ ազգային հարստության աճումն ընթանում է հսկայական արագությամբ, մինչդեռ ժողովրդական սպառման

* Հմտ. «Das Kapital», III, 2, 375—376 (ռուս. թարգմ. 696) համախառն պրոդուկտի և համախառն յեկամտի տարբերության մասին:

աճումն ընթանում ե (յեթե ընթանում ե) շատ դանդաղ:

6. Ստրուվեն «ամենևին չի հասկանում», թե ինչու հաստատուն և փոփոխուն կապիտալի՝ Մարքսի դրած տարբերումը «անհրաժեշտ ե իրացման թեորիայի համար», և ինչու յես «հատկապես ոչնչում եմ» այդ:

Ստրուվեյի այդ չհասկանալը, մի կողմից, պարզ թյուրիմացության արդյունք ե: Նախ, Ստրուվեն ինքն ընդունում ե այդ տարբերման մի արժանիքը՝ այն ե՝ վոր նրա մեջ տեղավորվում ե ամբողջ արդյունքը, և վոչ թե միայն յեկամուտները: Նրա մյուս արժանիքն ել այն ե, վոր այն տրամաբանորեն իրար ե կապում իրացման պրոցեսի վերլուծությունը և առանձնակի կապիտալի արտադրության պրոցեսի վերլուծությունը: Վերջն ե տարբերության խնդիրը.—ցույց տալ, թե իրացման թեորիայի խնդիրը.—ցույց տալ, թե ինչպես ե կատարվում հասարակական ամբողջ կապիտալի վերարտադրությունն ու շրջանառությունն: Միթե առաջին հայացքից արդեն պարզ չե, վոր այդ ժամանակ փոփոխուն կապիտալի դերը պետք ե արմատապես տարբեր լինի հաստատուն կապիտալի դերից: Փոփոխուն կապիտալին փոխարինող պրոդուկտները պետք ե վերջիվերջո փոխանակվեն բանվորների սպառման առարկաների հետ և ծածկեն բանվորների սովորական սպա-

ռումը: Հաստատուն կապիտալին փոխարինող արդյունքները պետք ե վերջիվերջո փոխանակվեն արտադրության միջոցների հետ և պետք ե գործադրվեն իբրև կապիտալ նոր արտադրության համար: Ուստի և հաստատուն և փոփոխուն կապիտալներ իրարեւորումն անպայման անհրաժեշտ ե իրացման թեորիայի համար: Նախ, Ստրուվեյի թյուրիմացությունը նրանից ե ծագում, վոր նա այստեղ ել իրացման թեորիա ասելով բոլորովին քմահաճորեն և սխալ հասկանում ե այն թեորիան, վորը ցույց ե տալիս, թե արդյունքները բաշխվում են համամասնորեն (տես մանավանդ եջ 50—51): Մենք վերն արդեն ասացինք, և ելի կրկնում ենք՝ իրացման թեորիայի բովանդակության մասին այդպիսի պատկերացումը սխալ ե:

Մյուս կողմից, Ստրուվեյի չմբռնելը բղխում ե նրանից, վոր նա անհրաժեշտ ե համարում Մարքսի թեորիայի մեջ տարբերություն անցկացնել «սոցիոլոգիական» և «տնտեսագիտական» կատեգորիաների միջև և միջանի ընդհանուր զիտություններ ե անում այդ թեորիայի դեմ: Յես այդ առթիվ, նախ, պիտի ասեմ, թե այդ ամենը բոլորովին չի վերաբերում իրացման թեորիայի հարցին: յերկրորդ, թե Ստրուվեյի անցկացրած տարբերությունը յես համարում եմ վոչ պարզ և նրանում վոչ մի ռեալ ոգուտ չեմ տեսնում:

ամբողջ կապիտալի վերարտադրութեան և շրջանառութեան վերլուծութիւնն է, միևնույն է, ապրանքները կապիտալ են արդյոք: Այդ միևնույն է, թե վորևէ մեկն ասեր, թե հողային ռենտայի թեոքիայի ելութեան համար միևնույն է՝ գյուղական բնակչութիւնը բաժանվում է արդյոք հողագործների, կապիտալիստների և բանվորների, թե վոչ, վորովհետև, իր ասելով, այդ թեորիան հանգում է հողի տարբեր մասերի տարբեր արգասիքներին:

Միայն նույն թյուրիմացութեան շնորհիվ է, վոր Ստրուվեն կարող եր պնդել, թե «բնական փոխհարաբերութիւնը հասարակական սպառման տարբերի միջև—նյութերի հասարակական փոխանակութիւնը—ամենից ավելի լավ կարող է ցույց տրվել» արդյունքի վոչ թե մարքսյան բաժանումով, այլ հետևյալ բաժանման միջոցով՝ արտադրութեան միջոցներ—սպառման միջոցներ—հավելյալ արժողութիւն (արժեք, եջ 50): Ինչն է նյութերի հասարակական փոխանակութիւնը: Ամենից առաջ արտադրութեան միջոցները սպառման առարկաների հետ փոխանակելը: Իսկ ինչպես կարելի յէ այդ փոխանակութիւնը ցույց տալ, հավելյալ արժեքը հատուկ առանձնացնելով արտադրութեան միջոցներից և սպառման առարկաներից: 2^ե վոր հավելյալ արժեքը մարմնանում

է կամ արտադրութեան միջոցների և կամ սպառման առարկաների մեջ: Պարզ չէ միթե, վոր նման բաժանումը,—արամաբանորեն մնանկ (վորովհետև այն շփոթում է արդյունքի բաժանումն ըստ բնական ձևի և բաժանումն ըստ արժեքի տարբերի),—մթագնում է նյութերի հասարակական փոխանակութեան պրոցեսը*:

9. Ստրուվեն ասում է, թե յես Մարքսին վերագրել եմ Սեյ-Ռիկարդոյի շատագոյական բուրժուական թեորիան (52),—արտադրութեան ու սպառման միջև յեղած ներդաշնակութեան թեորիան (51),—Մարքսի ուսմունքի հետ աղաղակող հակասութիւն ունեցող՝ կապիտալիզմի եվոլյուցիայի և վերջնական անհետացման թեորիան (51—2): Թե այդ պատճառով իմ «կատարելապես իրավացի դատողութիւնն» այն մասին, թե Մարքսը թե II և թե III հատորի մեջ ընդգծում եր կապիտալիզմին հատուկ հակասութիւնը արտադրութեան անսահման ընդլայնման և ժողովրդա-

*Հիշեցնենք ընթերցողին, վոր Մարքսը հասարակական ամբողջ արդյունքը բաժանում է յերկու ստորաբաժանման ըստ արդյունքի բնական ձևի՝ I) արտադրութեան միջոցներ, II) սպառման առարկաներ: Հետո այդ ստորաբաժանումներից յուրաքանչյուրում արդյունքը բաժանվում է յերեք մասի՝ ըստ արժեքի տարբերի՝ 1) հաստատուն կապիտալ, 2) փոփոխուն կապիտալ, 3) գերարժեք:

կառ ժառանգների սահմանափակ սպառման միջև՝ «բոլորովին մի կողմ եսետուում իրացման այն թեորիան»․․․ վորի պաշտպանը այլ դեպքերում» յես եմ։

Ստրուվեյի այս պնդումն ել ճիշտ նույնպես սխալ ե և ճիշտ նույնպես հիմնված ե վերոհիշյալ այն թյուրիմացության վրա, վորի մեջ նա ընկել ե։

Ստրուվեն վճռեցից ե վերցրել, թե յես իրացման թեորիա ասելով հասկանում եմ վոչ թե հասարակական ամբողջ կապիտալի վերաբրտադրության ու շրջանառության պրոցեսի վերլուծությանը, այլ այն թեորիան, վորն ասում ե միայն, թե արդյունքները փոխանակվում են արդյունքներով, այն թեորիան, վոր ուսուցանում ե արտադրության ու սպառման միջև յեղած ներդաշնակության մասին։ Ստրուվեն իմ հոգվածների քննարկմամբ չեք կարողանա ցույց տալ, թե յես իրացման թեորիան յերկրորդ իմաստով եյի հասկանում, վորովհետեւ յես ուղղակի և վորոշակի ասում եյի, թե իրացման թեորիան հասկանում եմ հենց առաջին իմաստով։ «Տնտեսագիտական ուսմանտիզմի բնութագրման վերաբերյալ» հոգվածում, այն պարբերության մեջ, վոր նվիրված ե Սմիթի և Սիամոնդիի սխալը պարզելուն, ասվում ե. «Հարցը հենց այն ե, թե ինչպես ե կատարվում

իրացումը, այսինքն հասարակական արդյունքի բոլոր մասերի փոխաբերումը։ Ուստի հասարակական կապիտալի և յեկամտի մասին,—կամ վոր նույն ե՝ կապիտալիստական հասարակության մեջ արդյունքի իրացման մասին,—դատողության մեջ յեկակեա պետք ե լինի արտադրության միջոցների և սպառման առարկաների»․․․ բաժանումը» («Շտյուդիեր», 17)*։ «Իրացման հարցի ելույթյունն ել այն ե հենց, վոր վերլուծվի հասարակության արդյունքի բոլոր մասերի փոխաբերումն ըստ արժեքի և ըստ նյութական ձևի» (ib. 26)**։ Նույնը չի կրկնում արդյոք Ստրուվեն, յերբ ասում ե,—իբրեւ թե իմ դեմ,—թե մեզ հետաքրքրող թեորիան «ցույց ե տալիս իրացման մեխանիզմը»․․․ վորքանով վոր այդպիսի իրացումն իրագործվում ե» («H. օճ», 62)։ Հակասում եմ արդյոք յես իրացման այն թեորիային, վորը յես պաշտպանում եմ, յերբ ասում եմ, թե իրացումը կատարվում ե «միայն դժվարությունների մեջ, մշտական տառանգների մեջ, վորոնք կապիտալիզմի աճմամբ զնալով ավելի ուժեղանում են, կատարի մրցման մեջ և այլն» («Շտյուդիեր», 27)***—յերբ ասում եմ, թե

* Յերկերի հ. II, հրատ. 1930 թ., էջ 24. հմբ.։

** Նույն տեղում, էջ 32. հմբ.։

*** Նույն տեղում, էջ 33. հմբ.։

կյանքում յեղած բոլոր հակասությունների ճիշտ պատկերը: Այդ պատճառով ել անհաջող մնում են և կմնան «Մարքսի սխտեմը» յուրացնելու բոլոր փորձերը, առանց նրա «բանավիճային բնույթը» յուրացնելու: սխտեմի «բանավիճային բնույթը» կապիտալիզմի իր «բանավիճային բնույթի» ճիշտ արտացոլումն է:

10. «Վերն ե իրացման թեորիայի ռեալիզմանա-կությունը» — հարցնում է Ստրուվեն և բերում պ. Բուլգակովի կարծիքը, վորն ասում է, թե կապի-տալիստական արտադրության ընդլայնման հա-րավորությունն իրագործվում է իրոք, թեպետև մի շարք ճգնաժամերով: «Կապիտալիստական ար-տադրությունն աճում է ամբողջ աշխարհում», — նշում է պ. Բուլգակովը: «Այդ պատճառաբանու-թյունը, — առարկում է Ստրուվեն, — լիովին մասնկ- է: Բանն այն է, վոր «կապիտալիստական արտա-դրության» ռեալ «ընդլայնումը» կատարվում է բնավ վոչ այն իդեալական և մեկուսացած կապի-տալիստական պետության մեջ, վոր Բուլգակովը է յենթադրում և վորը, նրա յենթադրությամբ, բավում է իրեն, այդ համաշխարհային տնտեսու-թյան ասպարիզում, վորտեղ բաղխվում են տնտե-

պարոնները կապի ռիինակը, վորը միտումավորու-թյուն է տեսնում Մարքսի շահույթի մեջին նորմայի թեորիայի մեջ:

սական զարգացման ամենաբազմազան աստիճան-ները և տնտեսական կենցաղի տարբեր ձևերը» (57):

Այսպիսով, Ստրուվենի առարկությունը հան-գում է այն բանին, թե իրացումն իրականում կատարվում է վոչ թե մեկուսացած, ինքնաբավ, կապիտալիստական պետության մեջ, այլ «հա-մաշխարհային տնտեսության ասպարիզում», այսինքն արդյունքներն ուրիշ յերկիրներ վաճառա-հանելու միջոցով: Հեշտ է տեսնել, վոր այդ առարկությունը հիմնված է սխալի վրա: Վոր-և է չափով կիժովի արդյոք իրացման հարցը, յեթե մենք չսահմանափակվենք ներքին շուկայով («ինք-նաբավ» կապիտալիզմ), այլ դիմենք արտաքինին, յեթե մենք մի յերկրի փոխարեն վերցնենք մի-քանիսը: Յեթե մենք չմտածենք, թե կապիտա-լիստներն իրենց ապրանքները ծովն են գցում, կամ ձրիաբար տալիս թաղերկրացիներին, — յեթե մենք չվերցնենք հատուկնա, բացառիկ յեթե մենք չվերցնենք համաշխարհային շահույթը, ապա դեպքերը կամ ժամանակաշրջանները, ապա տվներն են, վոր պետք է ընդունենք ներմուծման և արտածման վորոշ հավասարաչափությունը: Յեթե տվյալ յերկիրն արտահանում է վորոշ արդյունքներ, դրանք իրացնելով «համաշխար-հային տնտեսության ասպարիզում», ապա դրա փոխարեն նա ներմուծում է ուրիշ արդյունք-ներ: Ռեալացման թեորիայի տեսակետից, ան-

հրաժեշտ ե ընդունել, վոր «արտաքին առևտուրը
բնաշխարհիկ շինվածքները (Artikel—ապրանք-
ներ) միայն փոխանորդում ե ուրիշ սպառողա-
կան կամ բնական ձևի շինվածքներով» («Das
Kapital», II, 469. իմ մեջք. «H. օճ.», եջ 38)*.
Վերցնում ենք մենք արդյոք մի յերկիր, թե
յերկրների մի կոմպլեքս, դրանից իրացման
պրոցեսի եյությունը բնավ չի փոխվում: Պ-ն
Բուլգակովին արած իր առարկության մեջ Ստրու-
վեն, հետևաբար, կրկնում ե նարոդնիկների հին
սխալը, վորոնք իրացման հարցը կապում եյին
արտաքին շուկայի հարցի հետ**:

Իրոք այդ հարցերի միջև վոչ մի ընդհանուր
բան չկա: Իրացման հարցը կապիտալիզմի թե-
որիային առհասարակ վերաբերող մի արտ-
ադրակտ հարց ե: Վերցնում ենք մենք արդյոք
մի յերկիր, թե ամբողջ աշխարհը, իրացման հիմ-
նական որոնքները, վորը Մարքսն ե հայտաբե-
րել, նույնն են մնում:

Արտաքին առևտրի կամ արտաքին շուկայի
հարցը պատմական հարց ե, կապիտալիզմի
զարգացման կոնկրետ պայմանների հարցն ե

* Տես ներկա գրքուկի եջ 4: Խմբ. 7

** Նարոդնիկների այդ սխալի քննա- փումը յես կա-
տարել եմ «Շտյուդիերի» մեջ, եջ 25—29 («Յերկերի II
հատ., 3-րդ հրատ. 1930 թ., եջ 32—35, Խմբ.):

այս կամ այն յերկրում, այս կամ այն ժամա-
նակաշրջանում*:

11. Մի քիչ ել կանգ առնենք այն հարցի վրա,
վորը «վաղուց զբաղեցնում ե» Ստրուվեյին՝ վո՞րն ե
իրացման թեորիայի ռեալ-գիտական արժանիքը:
Բուլգովին նույնը, ինչ արժողություն վոր ու-
նեն Մարքսի արտադրական թեորիայի մյուս բոլոր
դրույթները: Յեթե Ստրուվեյին շփոթեցնում ե
այն հանգամանքը, վոր «լիակատար իրացումը կա-
պիտալիստական արտադրության իդեալն ե, բայց
վոչ յերբեք նրա իրականությունը», ապա մենք
նրան կհիշեցնենք, վոր կապիտալիզմի մյուս բո-
լոր որոնքներն ել, վոր Մարքսն ե հայտաբերել,
ճիշտ նույնպես պատկերում են միայն կապիտա-
լիզմի իդեալը, բայց վոչ յերբեք նրա իրականու-
թյունը: «Մենք նպատակ ունենք,—գրում եր
Մարքսը,—արտադրության կապիտալիստական յե-
ղանակի ներքին կազմակերպությունը ներկայաց-
նել միայն նրա, այսպես ասած, միջին-իդեալա-
կան տիպով» («in ihrem idealen Durchschnitt»
«Das Kap.», III, 2, 367. ռուս. թարգմ. եջ 688):
Կապիտալի թեորիան յենթադրում ե, թե բանվորն
ստանում ե իր աշխատուժի լրիվ արժեքը: Այդ՝

* Ibid. հմտ. «H. օճ.» № 1, եջ 37 (ներկա գրքուկ-
ի եջ 3, Խմբ.):

ընդլայնված վերարտադրութիւնն անհնարին է, «վորովհետեւ անպայման անհրաժեշտ լրացուցիչ բանվորներ վերցնելու տեղ չկա»:

Յես վոչ մի կերպ չեմ կարող համաձայնել Ստրուվեյի այդ պնդմանը: Պահեստային բանակից լրացուցիչ բանվորներ վերցնելու անհնարինութիւնը Ստրուվեն չապացուցեց, և չի ել կարելի այդ ապացուցել: Վոր լրացուցիչ բանվորներ կարող են վերցվել բնակչութեան բնական աճից, դրա դեմ Ստրուվեն բոլորովին մերկախոս հայտարարում է, թե «բնական աճի վրա հիմնված ընդլայնված վերարտադրութիւնը թվաբանորեն գուցե և նույնը չէ, ինչ վոր պարզը, բայց գործնականորեն-կապիտալիստորեն, այսինքն տնտեսադիտորեն, լիովին համընկնում է նրա հետ»: Զգալով, վոր տեսականորեն չի կարելի ապացուցել լրացուցիչ բանվորներ գլուխնելու անհնարինութիւնը, Ստրուվեն խուսափում է հարցից, առկոչելով պատմական ու գործնական պայմանները: «Յես չեմ կարծում, թե Մարքսը կարողանար պատմական (?) հարցը լուծել այդ՝ բոլորովին արատրակտ՝ կոնստրուկցիայի հիման վրա»... «Ինքնաբավ կապիտալիզմը պատմականորեն (!) անմտածելի մի սահման է»... «Աշխատանքի ինտենսիվացումը, վոր կարելի չէ բանվորի շնքին փաթաթել, վոչ

միայն ուսայ կերպով, այլև տրամաբանորեն դրված է չափազանց նեղ սահմանների մեջ»... «Աշխատանքի արտադրողականութեան անընդհատ բարձրացումից չի կարող չթուլացվել աշխատանքի հարկադրանքն ինքը»...»

Այդ բոլոր պնդումների անտրամաբանութիւնը աչք է ծակում: Ստրուվեյի ընդդիմախոսներից վոչ վոք վոչ մի տեղ և յերբեք չի ասել այնպիսի անհեթեթութիւն, թե պատմական հարցը կարելի չէ լուծել արատրակտ կոնստրուկցիաների ոգնութեամբ: Բայց նեկայումս Ստրուվեն ինքը դրեց բնավ վոչ պատմական, այլ բոլորովին արատրակտ մի հարց, զուտ տեսական մի հարց «իդեալական կապիտալիստական հասարակութեան վերաբերյալ» (57): Պարզ չե՞միթե, վոր նա պարզապէս խուսափում է հարցից: Վոր գոյութիւն ունեն բազմաթիւ պատմական և գործնական պայմաններ (չխոսելով արդեն կապիտալիզմի ներկա հակասութիւնների մասին), վորոնք տանում են և կտանեն ավելի արդեն կապիտալիզմի կործանումը, քան դեպի ժամանակակից կապիտալիզմի՝ իդեալական կապիտալիզմի փոխարկվելը,—այդ յես, իհարկե, չեմ ել մտածում հերքել: Բայց «իդեալական կապիտալիստական հասարակութեան վերաբերյալ» զուտ տեսական հարցում յես իմ նախկին

այն կարծիքին եմ, թե տեսական վոչ մի հիմք
չկա նման հասարակության մեջ ընդլայնված
վերարտադրության հնարավորությունը ժխտելու:

13. «Պպ. Վ. Վ. և Ն.—ոնք Ռուսաստանի կա-
պիտալիստական զարգացման մեջ նշեցին հակա-
սովյուններն ու գայթակղության կետերը, իսկ
նրանց ցույց են տալիս Մարքսի սխեմաները և
ասում՝ կապիտալները միշտ փոխանակվում են
կապիտալներով» (Ստրուվեյի մեջը, հոդվ.,
62):

Այդ չափազանց կծու յե ասված: Ափսոս մի-
այն, փոր դրա հետ մեկտեղ բոլորովին սխալ է
պատկերացված գործը: Ամեն փոք, ով կարգա պ.
Վ. Վ.-ի «Очерки теоретической экономии»
(«Թեորիական տնտեսության ուրվագծեր») և պ.
Ն.—ոնի «Очерки»-ի («Ուրվագծերի») յերկրորդ
բաժնի § XV-ը, կտեսնի, փոր այդ յերկու գրողն
եղ հենց զրեղ են իրացման արտադրատ-թեորետիկ
հարցը, արդյունքի իրացման հարցը կապիտալիս-
տական հասարակության մեջ ընդհանրապես:
Այդ փոստ և: Փոստ ենույնպես այն հանգամանքը,
փոր նրանց դեմ մյուս գրողները «անհրաժեշտ հա-
մարեցին ամենից առաջ պարզել շուկաների
թեորիայի հիմնական, արսրակս-թեորետիկ կե-
տերը» (ինչպես գրված է «Н. о б.»-ի իմ հոդվածի
հենց առաջին տողերում): Տուգան-Բարանովսկին

իրացման թեորիայի մասին գրել է ճգնաժամերի
մասին իր գրքի այն գլխում, փորը «շուկաների
թեորիա» յենթավերնագիրն ունի: Բուլգակովն
իր գրքին «տեսական ետյուդ» յենթավերնագիրն
է տալիս: Հարց է ծագում՝ ճվ է ուրեմն շփոթում
արտադրատ-թեորետիկ և կոնկրետ-պատմական
հարցերը, Ստրուվեյի ընդգիմախոսները, թե ինքն
Ստրուվեն:

Իր հոդվածի նույն եջում Ստրուվեն բերում
է իմ նշումը, թե արտաքին շուկայի անհրաժեշ-
տությունը բղխում է վոչ թե իրացման պայման-
ներից, այլ պատմական պայմաններից: «Բայց,—
առարկում է Ստրուվեն (շատ բնորոշ է այդ
«բայց»-ը),—Տուգան-Բարանովսկին, Բուլգակովը
և Իլյինը իրացման արտադրատ պայմաններն են
միայն պարզել, իսկ պատմական պայմանները
չեն պարզել» (եջ 62):—Հիշված բոլոր գրողները
հենց նրա համար չեն պարզել պատմական պայ-
մանները, փոր նրանք հանձն եյին առել խոսել
արտադրատ-թեորետիկ և վոչ թե կոնկրետ-պատ-
մական հարցերի մասին: Իմ «К вопросу о раз-
витии капитализма в России» («О внутреннем
рынке для крупной промышленности и о про-
цессе ее образования в России») («Կապիտա-
լիզմի զարգացման հարցի վերաբերյալ՝ Ռուսաս-
տանում» («Ռուսաստանում խոշոր արդյունա-

բերութեան համար ներքին շուկայի և նրա գոյացման պրոցեսի մասին»)) գրքում, վորը ներկայումս (III, 99) արդեն տպագրված է, յես հարցը դնում եմ վոչ թե շուկաների թեորիայի մասին, այլ ռուսական կապիտալիզմի ներքին շուկայի մասին: Ուստի թեորիայի արստրակտ ճշմարտություններն այնտեղ խաղում են միայն ղեկավարող դրոյթների դեր, միայն գործիքների դեր կոնկրետ տվյալների վերլուծութեան համար:

14. Ստրուվեն «ամբողջովին պաշտպանում է» իր «տեսակետը» «յերրորդ անձերի» թեորիայի մասին, վոր ինքը առաջադրել էր «Քննադատ» դիտողություններում: Յես, իմ հերթին, ամբողջովին պաշտպանում եմ իմ առածն այդ առթիվ այն ժամանակ, յերբ լույս տեսավ «Քննադ. դիտողությունները»*:

Ստրուվեն «Քնն. դիտ.» 251-րդ էջում ասում

* Այսինքն «Экономическое содержание народного хозяйства и критика его в книге Струве» («Նարոդնիկութեան տնտեսական բովանդակությունը և նրա քննադատությունը պ. Ստրուվեյի գրքում») հոդվածում (տես Յերկերի I հատոր), վորը հեղինակը չէր կարող մեջ բերել, վորովհետև գրաքննությունը վոչնչացրել էր մարքսիստական այն ժողովածուն, վորի մեջ նա տպագրված էր: Խմբ.:

է, թե Վ. Վ. ի պատճառաբանությունը «հենվում է կապիտալիստական հասարակութեան մեջ կազմավորված շուկաների մի ամբողջ յուրամատուկ թեորիայի վրա»: «Այդ թեորիան,— նկատում է Ստրուվեն,— ճիշտ է, վորքան վոր արձանագրում է այն փաստը, վոր հավելյալ արժողությունը (արժեքը) չի կարող իրացվել վոչ կապիտալիստների, վոչ էլ բանվորների սպառման մեջ, այլ յենթադրում է յերրորդ անձնավորությունների սպառումը»: Ստրուվեն այդ յերրորդ անձեր առերևույթ «հասկանում է ռուսական հողագործ գյուղացիությունը» («Н. 06» հոդվածի էջ 61):

Այսպես պ. Վ. Վ. առաջ է քաշում շուկաների մի ամբողջ յուրահատուկ թեորիա՝ կազմավորված կապիտալիստական հասարակութեան մեջ, իսկ նրան ռուսական հողագործ գյուղացիությունն են նշում: Մի՞թե այս իրացման արստրակտ-թեորետիկ հարցի շփոթումը չէ կապիտալիզմի կոնկրետ-պատմական հարցի հետ Ռուսաստանում: Հետո, յեթե Ստրուվեն պ. Վ. Վ. ի թեորիան թեկուզ մասամբ ճիշտ է համարում,— նշանակում է՝ նա անցնում է պ. Վ. Վ. ի հիմնական տեսական սխալների մոտով իրացման հարցում, այն սխալ հայացքի մոտով, իբր կապիտալիստական իրացման «դժվարությունները» սահմա-

նախախնամ են հավելյալ արժեքով կամ հատկապես կապվում են արդյունքների արժեքի այդ մասի հետ:—այն սխալ հայացքի մոտով, վորը արտաքին շուկայի հարցը կապում է իրացման հարցի հետ:

Ստրուվեյի նշումը, թե ուսական հողագործ գյուղացիությունը իր տարրալուծումով շուկայե ստեղծում մեր կապիտալիզմի համար,— լիովին ճիշտ է (վերը հիշված գրքում յես այդ գրույթը մանրամասն ապացուցում եմ զեմաստվային վիճակագրության տվյալների վերլուծումով): Բայց այդ գրույթի տեսական հիմնավորումը բնավ արդյունքի իրացման թեորիային չի վերաբերում՝ կապիտալիստական հասարակության մեջ, այլ վերաբերում է կապիտալիստական հասարակության կազմավորման թեորիային: Չի կարելի չնկատել նույնպես, վոր գյուղացիներին «յերրորդ անձեր» անվանելը շատ անհաշու է և ընդունակ է թյուրիմացություններ առաջ բերելու: Յեթե գյուղացիները կապիտալիստական արդյունաբերության համար «յերրորդ անձեր» են, ապա արդյունաբերողները, մանր թե մեծ, ֆաբրիկաներն ու բանվորները «յերրորդ անձեր» են կապիտալիստական հողագործության համար: Մյուս կողմից, գյուղացի հողագործները («յերրորդ անձերը») կապիտալիզմի

համար շուկայեն ստեղծում միայն այն չափով, վորչափով կապիտալիստական հասարակության դասակարգերի (գյուղական բուրժուազիայի և գյուղական պրոլետարիատի) յեն տարրալուծվում, այսինքն այն չափով, վորչափով դադարում են «յերրորդ» անձեր լինելուց, այլ դառնում են զարծող անձեր կապիտալիզմի սխառմում:

15. Ստրուվեն ասում է՝ «Բուլգակովը նուրբ նկատողություն է անում, թե կապիտալիստական արտադրության համար ներքին ու արտաքին շուկայի միջև վոչ մի ակզրունքային տարբերություն չի կարելի սահմանել: Յես բոլորովին միանում եմ այդ նկատողությանը. իրոք մաքմիանում եմ այդ նկատողությանը. իրոք մաքսային կամ քաղաքական սահմանը շատ հաճախ բոլորովին անպետք է «ներքին» ու «արտաքին» շուկայի բաժանման համար: Բայց, հենց նոր նշած պատճառներով, յես չեմ կարող Ստրուվեյի հետ համաձայնել, թե «դրանից բղխում է...» մի թեորիա, վորը պնդում է յերրորդ անձերի անհրաժեշտությունը: Դրանից անմիջականորեն բղխում է միայն մի պահանջ՝ կապիտալիզմի հարցը քննելիս կանգ չառնել ներքին ու արտաքին շուկաների ավանդական բաժանման առջև: Խիստ թեորիական տեսակետից անանկ՝ այդ բաժանումն առանձնապես քիչ է պետքական այնպիսի յեր-

կընենքի համար, ինչպիսին Ռուսաստանն է: Կարելի կլիներ այն մի ուրիշ բաժանումով փոխաբերել, հետևյալ կողմերը տարբերելով, որինակ, կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսում. 1) կապիտալիստական հարաբերությունների գոյացում և զարգացում տվյալ բոլորովին բնականված և բռնված տերիտորիայի սահմաններում. 2) կապիլիզմի ընդլայնում ուրիշ տերիտորիաների վրա (վորոնջ մասամբ ամենեկին բռնված չեն և բնականացվում են հին յերկրից յեկածներով, մասամբ բռնված են համաշխարհային շուկայից և համաշխարհային կապիտալիզմից հեռու կանգնած ցեղերով): Պրոցեսի առաջին կողմը կարելի կլիներ անվանել կապիտալիզմի զարգացում խորությամբ, յերկրորդը՝ կապիտալիզմի զարգացում լայնությամբ*: Այդպիսի բաժանումը կընդգրկեր կապիտալիզմի պատմական զարգացման ամբողջ պրոցեսը՝ մի կողմից նրա զարգացումը հին յերկրներում, վորոնջ դարեր շարունակ մշակել են կապիտալիստական հարաբերությունների ձևեր

* Ինքնին հասկանալի չէ, վոր իրականում յերկու կողմը սերտ միաձուլված են, և նրանց բաժանումը միայն աբստրակցիա չէ, միայն բարդ պրոցեսի ուսումնասիրման յեղանակ: Վերը հիշված գիրքը յես նվիրել եմ բացառապես պրոցեսի առաջին կողմին. տես այնտեղ, գլ. VIII, § 5:

մինչև մեքենայական խոշոր ինդուստրիան ներառյալ մյուս կողմից՝ զարգացած կապիտալիզմի հզոր ձգտումը՝ ընդլայնվել ուրիշ տերիտորիաների վրա, բնական են ու հերկել նոր աշխարհամասեր, հիմնել գաղութներ, վայրենի ցեղերը ներքաշել համաշխարհային կապիտալիզմի հորձանքի մեջ: Ռուսաստանում կապիտալիզմի այդ վերջին ձրգտումը առանձնապես ցայտուն կերպով արտահայտվում էր և շարունակում է արտահայտվել մեր ծայրագավառներում, վորոնց գաղութացումը այնքան հսկայական զարկ ստացավ ռուսական պատմության հետոեֆորմյան, կապիտալիստական ժամանակաշրջանում: Հարավային Ռուսաստանի հարավի ու հարավ-արևելքը, Կովկասը, Միջին Ասիան, Սիբիրը ռուսական կապիտալիզմի համար մի տեսակ գաղութներ են և նրան հսկայական զարգացում են ապահովում վոչ միայն խորությամբ, այլև լայնությամբ:

Վերջապես, առաջարկվող բաժանումը նրանով է հարմար, վոր խստորոշ սահմանում է հարցերի այն բնագավառը, վորը հենց ընդգրկում է իրացման թեորիան: Պարզ է, վոր այդ թեորիան վերաբերում է պրոցեսի առաջին կողմին միայն, միայն կապիտալիզմի զարգացմանը խորությամբ: Իրացման թեորիան (այսինքն հասարակական ամբողջ կապիտալի վերարտադրությունն ու

շրջանառությունը պարզաբանող թեորիան) իր կառուցումների համար պետք է անհրաժեշտաբար վերցնի կապիտալիստական ինքնամիտի հասարակությունը, այսինքն արատրահի կապիտալիզմի՝ ուրիշ յերկրների վրա ծավալվելու պրոցեսը, մեկ յերկրի ապրանքային փոխանակության պրոցեսը մի ուրիշի հետ, փորովհետև այդ պրոցեսը իրացման հարցը լուծելու համար փոշինչ չի տալիս, հարցը միայն դարձնելով մի յերկրից միջանի ուրիշ յերկրների վրա: Պարզ է նույնպես, փոր իրացման արատրակա թեորիան պետք է իրեն դրյալ վերցնի իդեալականորեն զարգացած կապիտալիստական հասարակություններ:

Քոսեկով մարքսիզմի գրականության մասին, Ստրուվեն հետևյալ ընդհանուր նկատողությունն է անում. «Որթողոքսալ փոխերդությունները տակավին շարունակում են տիրող լինել, բայց դրանք չեն կարող խլացնել քննադատական նոր հոսանքը, փորովհետև գիտական հարցերում իսկական ուժը միշտ քննադատության կողմն է, և փոչ թե հավատի»: Ինչպես նախընթաց շաբաղրանքից յերեևում, հարկ յեղավ, փոր մենք համոզվենք, փոր «քննադատական նոր հոսանքը» չի ապահովում հին սխալները կրկնելուց: Վոչ լազն այն է, փոր արի մնանք «որթողոքսիայի

նշանի տակ»: Չհավատանք, թե որթողոքսիան թույլ է տալիս փորեն բան ճիշտ ընդունել, առանց քննելու, թե որթողոքսիան բացառում է քննադատական կերպարանափոխումը և հետագա զարգացումը, թե նա թույլ է տալիս պատմական հարցերն արատրակա սխեմաներով ծածկել: Յեթե կան որթողոքսալ աշակերտներ, փորենք այդ իսկապես ծանր մեղքերի տերն են, ապա մեղքն ամբողջությամբ այդպիսի աշակերտների վրա յե ընկնում և փոչ յերբեք որթողոքսիայի վրա, փորը արամագծորեն հակադիր հատկություններով է աչքի ընկնում:

Գրված է 1899 թ. մարտին:
Տպագրված է «Научное обозрение»-յում
№ 8—1899 թ. ոգոստոս:
Ստորագրությունը՝ Վ. Իլլիև:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ պ. Պ. ՆԵԺԴԱՆՈՎԻՆ

«Жизнь»-ի № 4-ում պ. Պ. Նեժդանովը քննարկում է իմ և ուրիշ հեղինակների հոդվածները շուկաների թեորիայի մասին: Յես մտադիր եմ պատասխանել պ. Պ. Նեժդանովի միայն մի պնդմանը, հենց այն բանին, վոր յես «Научное обозрение»-յի այս տարվա № 1-ի միջի իմ հոդվածով «խեղաթյուրել եմ իմ պայքարը յերրորդ անձերի թեորիայի դեմ»: Ինչ վերաբերում է շուկաների թեորիայի վերաբերյալ պ. Պ. Նեժդանովի դրած մնացած հարցերին և մասնավորապես Պ. Բ. Ստրուվեյի հայացքներին, ապա յես կսահմանափակվեմ առկոչելով իմ հոդվածն ի պատասխան Ստրուվեյին («Դարձյալ իրացման թեորիայի հարցի վերաբերյալ»): զրա տպագրումը «Научное обозрение»-յում՝ զանդադեց հեղինակից անկախ պատճառներով):

Պ-ն Պ. Նեժդանովը պնդում է, թե «կապիտալիստական արտադրությունը արտադրության և սպառման վոչ մի հակասություն չի տառապում»:

Սրանից նա հետևեցնում է, վոր այդ հակասությունն ընդունելով, «Մարքսը ներքին լուրջ հակասությունը եր տառապում» և վոր յես կըրկնում եմ Մարքսի սխալը:

Յես պ. Պ. Նեժդանովի կարծիքը համարում եմ բոլորովին սխալ (կամ թյուրիմացություն վրա հիմնված) և Մարքսի հայացքների մեջ վոչ մի հակասություն չեմ կարող տեսնել:

Պարոն Պ. Նեժդանովի պնդումը, թե կապիտալիզմի մեջ վոչ մի հակասություն չկա արտադրության և սպառման միջև, այնքան տարորինակ է, վոր այդ կարելի չե բացատրել միմիայն այն բոլորովին հաճուկ իմաստով, վոր նա տվել է «հակասություն» հասկացողությանը: Պ-ն Պ. Նեժդանովը մտածում է հենց, թե «քանի վոր իրոք հակասություն գոյություն ունի արտադրության և սպառման միջև,—այդ հակասությունը պետք է սխտեմատիկորեն ավելցուկային արդյունք տա» (եջ 301. նույնը և յեզրափակման թեզիսներում, եջ 316): Այդ բոլորովին քմահաճ և, ըստ իս, բոլորովին սխալ մեկնություն է: Քննադատելով իմ պնդումները կապիտալիստական հասարակության մեջ արտադրության և սպառման միջև գոյություն ունեցող հակասության մասին, պ. Պ. Նեժդանովը պետք է (կարծում եմ) ընթերցողին շարադրեր, թե յես ինչպես եմ հասկանում

այդ հակասությունը, չտահմանափակվելով այդ հակասության ելուծյան ու նշանակության մասին իր հայացքը շարադրելով: (Իմ դեմ պ. Պ. Նեժդանովի բանավեճը հարուցած) հարցի ամբողջ ելուծյունն այն է հենց, Վոր յես քննարկվող հակասությունը հասկանում եմ բոլորովին վոչ այնպես, ինչպես այն պ. Պ. Նեժդանովն է ուղղում հասկանալ: Յես վոչ մի տեղ չեմ ասել, թե այդ հակասությունը պետք է սխսեմասիկորեն* ավելցուկային արդյունք տա. յես այդ չեմ կարծում, և Մարքսի խոսքերից չի կարելի այդպիսի հայացք հետևեցնել: Արտադրության և սպառման միջև յեղած՝ կապիտալիզմին հատուկ հակասությունն այն է, Վոր արտադրությունն աճում է ահազին արագությամբ, Վոր մրցումը նրան անսահման ընդլայնման տենդենց է հաղորդում, մինչդեռ սպառումը (անձնական), յեթե աճում էլ է, ապա չափազանց թույլ ժողովրդական մասսաների սրտլետարական վիճակը հնարավորություն չի տալիս, Վոր արագ աճի

*Սխսեմասիկորեն-ն ընդգծում եմ, Վորովհետև կապիտալիստական հասարակության մեջ ավելցուկային արդյունքի վոչ-սխտեմաստիկորեն արտադրությունը (ճշնաթամբը) անխուսափելի յե արդյունաբերության զանազան ճյուղերի միջև յեղած համամասնականության խախտման հետևանքով: Իսկ սպառման վորոշ վիճակը համամասնականության տարրերից մեկն է:

անձնական սպառումը: Ինձ թվում է, Վոր ամեն Վոր, ով ուշադրությամբ կարդացել է իմ «Նոյունդների» (հոդված սխմոնդիստների մասին, Վորից մեջբերում է անում պ. Պ. Նեժդանովը) 20-րդ և 30-րդ եջերը և «Научное обозрение»-ի (1899 թ., №1) 40-րդ եջը*, կհամոզվի, Վոր յես սկզբից իսկ միմիայն այսպիսի իմաստ եմ տվել արտադրության և սպառման միջև յեղած հակասությանը կապիտալիզմի մեջ: Յեով այդ հակասությանն ուրիշ իմաստ չի ել կարելի տալ, յեթե խստորեն հետևենք Մարքսի թեորիային: Արտադրության և սպառման միջև յեղած՝ կապիտալիզմին հատուկ հակասությունն այն էլով, Վոր աճում է ազգային հարստությունը ժողովրդական չքավորության աճման կողքին, աճում են հասարակության արտադրողական ուժերը՝ առանց ժողովրդական սպառման համապատասխան աճման, առանց այդ արտադրողական ուժերն աշխատավոր մասսաների ոգտին գործի դնելու: Այդ իմաստով հասկացվող՝ քննարկվող հակասությունը Վորևե տարակույսի չենթարկվող, միլիոնավոր մարդկանց ամենուրյա փորձով հաստատվող մի փաստ է, և հենց այդ փաստի դիտումն է աշխատավորներին հանգեցնում այն հայացքներին, Վորոնք լիակա-

* Տես Յերկերի II հատ. 3-րդ հրատ., 1930 թ. (ռուս.), եջ 27 և 36 և ներկա զրքույկի 10—11 եջերը: Խմբ.:

տար և գիտական արտահայտութիւն են գտել Մարքսի թեորիայի մեջ: Այդ հակասութիւնը բնավ չի տանուում անհրաժեշտաբար դեպի այն, վոր սխտեմատիկորեն ավելցուկային արդյունք արտադրվեր (ինչպես ցանկանում է կարծել պ. Պ. Նեժդանովը): Մենք կապիտալիստական հասարակութիւն մեջ ամբողջ արդյունքի իրացումը լիովին կարող ենք պատկերացնել (զուտ թեորետիկորեն դատելով իդեալական կապիտալիստական հասարակութիւն մասին) առանց վորևէ ավելցուկային արդյունքի, քայց մենք չենք կարող կապիտալիզմը պատկերացնել առանց նրա, վոր անհամապատասխանութիւն լինի արտադրութիւն և սպառման միջև: Այդ անհամապատասխանութիւնը արտահայտվում է այն բանով, ինչպես պարզ ցույց է տվել Մարքսն իր սխեմաներում), վոր արտադրութիւն միջոցների արտադրութիւնը կարող է և պետք է անցնի սպառման առարկաների արտադրութիւնից:

Այսպիսով, պ. Նեժդանովը բոլորովին սխալմամբ հետևեցրել է, թե արտադրութիւն և սպառման միջև յեղած հակասութիւնը պետք է սխտեմատիկորեն ավելցուկային արդյունք տա, և այդ սխալից բղխել է այն, վոր նա Մարքսին մեղադրում է անհետևողականութիւն մեջ: Ընդհակառակը, Մարքսը ֆուում է խիստ հետևողական, յերբ ցույց է տալիս

1) վոր արդյունքը կապիտալիստական հասարակութիւն մեջ կարող է իրացվել (պարզ է, յեթե արդյունաբերութիւն զանազան ճյուղերի միջև համամասնականութիւն յենթադրվի): վոր այդ իրացումը բացատրելու համար սխալ կլիներ՝ ներառնել արտաքին առևտուրը կամ «յերրորդ անձերի»:

2) վոր մանր-բուրժուական տնտեսագետների (à la Պրուդոն) թեորիաները գերաւմեք իրացնելու անհնարինութիւն վերաբերյալ՝ հիմնվում են առհասարակ իրացման բուն պրոցեսը լիովին չհասկանալու վրա:

3) վոր նույնիսկ լիովին համամասնական, իդեալապես հարթ իրացման դեպքում մենք չենք կարող կապիտալիզմը պատկերացնել առանց հակասութիւն արտադրութիւն և սպառման միջև, առանց նրա, վոր արտադրութիւն հսկայական աճումը չհամատեղվի ժողովրդական սպառման չափազանց թույլ աճման (կամ նույնիսկ կտնդաւում և վատթարացման) հետ: Իրացումը կատարվում է ավելի շատ արտադրութիւն միջոցների հաշվին, քան սպառման միջոցների հաշվին, — այդ պարզ հետևցվում է Մարքսի սխեմաներից: Իսկ զրանից, իր հերթին, անխուսափելիորեն բղխում է, վոր «ինչքան ավելի շատ

ե զարգանում արտադրողական ուժը, այնքան
ավելի շատ ե նա հակասության մեջ մտնում
այն նեղ հիմքի հետ, վորի վրա հանդիւմ են
սպառման հարաբերությունները» (Մարքս): «Կա-
պիտալի» այն բոլոր տեղերից, վոր նվիրված
են արտադրության և սպառման միջև յեղած
հակասության հարցին*, պարզ յերևում ե, վոր
Մարքսը միայն այդ իմաստով ել հասկանում եր
հակասությունը արտադրության և սպառման միջև:

Ի միջի այլոց, պ. Պ. Նեժդանովը կարծում
ե, թե պ. Տուզան-Բարանովսկին նույնպես ժըլ-
տում ե արտադրության և սպառման միջև յե-
ղած հակասությունը կապիտալիստական հասա-
րակության մեջ: Յեա չգիտեմ՝ ճիշտ ե արդյոք
այդ: Պ. Տուզան-Բարանովսկին ինքն իր գրքում
մի սխեմա յե բերել, վորը ցույց ե տալիս
արտադրության աճման հնարավորությունը սպառ-
ման կրճատման դեպքում (և այդ իրոք, հնա-
րավոր ե և կապիտալիզմի որով պատահում ե):
Միթե կարելի յե ժխտել, վոր այստեղ մենք տես-
նում ենք հակասություն արտադրության և

* Այդ տեղերը բերված են «Научное обозрение»-ի
1899 թ. №1-ի իմ հոդվածում (տես ներկա գրքույկի
հջ 3: Խմբ.) և կրկնված «Կապիտալիզմի զար-
գացումը Ռուսաստանում»-ի առաջին գլխում, հջ
18—19 (տես Յերկերի III հատոր, հջ 31—32, Խմբ.):

սպառման միջև, թեպետ այստեղ ավելցուկային
արդյունք չկա:

Մարքսին (և ինձ) անհետևողականության
համար մեղադրելով, պ. Պ. Նեժդանովը բացի
այդ աչքաթող ե արել, վոր իր տեսակետը հիմ-
նավորելու համար նա պետք ե վոր պարզեր,
թե հապա ինչպես պետք ե հասկանալ արտա-
դրության միջոցների արտադրության «անկա-
խությունը» սպառման առարկաների արտա-
դրությունից: Ըստ Մարքսի, այդ «անկախու-
թյունը» սահմանափակվում ե նրանով, վոր
արտադրության միջոցները կադմող արդյունքի
մի վորոշ (և մշտապես աճող) մասը իրացվում
ե տվյալ ստորաբաժանման ներսի փոխանակու-
թյուններով, այսինքն արտադրության միջոց-
ները արտադրության միջոցների հետ փոխա-
նակելով (կամ ստացված արդյունքն in natura*
նոր արտադրության հատկացնելով). բայց ար-
տադրության միջոցների պատրաստումը վերջին
հաճվով անհրաժեշտաբար կապված ե սպառման
առարկաներ պատրաստելու հետ, վորովհետև
արտադրության միջոցները պատրաստվում են
վոչ թե իրենց իսկ արտադրության միջոցների
համար, այլ սոսկ նրա համար, վոր արդյունաբերու-
թյան սպառման առարկաներ պատրաստող

*—բնականում: Խմբ.:

ճյուղերի մեջ ավելի ու ավելի շատ արտադրութեան միջոցներ են պահանջվում*։ Այսպիսով, մանր-բուրժուական տնտեսագետների հայացքների տարբերությունը Մարքսի հայացքներից՝ այն է, վոր առաջիններն առհասարակ ընդունում էին արտադրության և սպառման միջև յեղած կապը կապիտալիստական հասարակության մեջ, իսկ յերկրորդն առհասարակ ժխտում եր այդ կապը (այդ անհեթեթություն կլինեի)։ Տարբերությունն այն է, վոր մանր-բուրժուական տնտեսագետներն այդ կապը արտադրության և սպառման միջև՝ համարում էին անսխալական, կարծում էին, թե արտադրությունն ընթանում է սպառման հետևից։ Իսկ Մարքսը ցույց տվեց, վոր այդ կապը միայն միջնորդական է, վոր այն իրեն ցուցաբերում է միայն վերջին հաշվով, վորովհետև կապիտալիստական հասարակության մեջ սպառումն ընթանում է արտադրության հետևից։ Բայց թեպետ և միջնորդական, այնուամենայնիվ կապ կա՝ սպառումը վերջին հաշվով պետք է ընթանա արտադրության հետևից, և, յեթե արտա-

* «Das Kapital», III, 1, 289: Յես մեջբերում արել էմ Научное обозрение»-ում, էջ 40 (ներկա գրքուկի էջ 8: Խմբ.) և «Կապիտալիզմի զարգացման» մեջ, 17 (տես Յերկերի III հատոր, էջ 30: Խմբ.):

դրողական ուժերը խուժում են դեպի արտադրության աճում, իսկ սպառումը նեղացել է ժողովրդական մասսաների պրոլետարական վիճակով, ապա այստեղ հակասությունն անկասկած է։ Այդ հակասությունը չի նշանակում կապիտալիզմի անհնարինություն*, բայց այն նշանակում է բարձրագույն ձևի փոխարկվելու անհրաժեշտություն. ինչքան ավելի ուժեղանում է այդ հակասությունը, այնքան ավելի զարգանում են թե այդ փոխարկման որակետիվ պայմանները և թե սուբյեկտիվ պայմանները, այսինքն հակասության զիաակցումը աշխատավորների կողմից։

Այժմ հարց է ծագում՝ ինչ դիրք կբռնեն պրոլետարիատը արտադրության միջոցների՝ սպառման միջոցներից «անկախ» լինելու հարցի վերաբերյալ։ Յերկուսից մեկը՝ կամ նա կսկսի բոլորովին ժխտել վորևէ կախում նրանց միջև, կսկսի պնդել սպառման առարկաների հետ բու-

* «Ենություններ», էջ 20 (II հ. էջ 25: Խմբ.). «Научное обозрение» №1, էջ 41 (ներկա գրքուկի էջ 8: Խմբ.). «Կապիտալիզմի զարգացումը», էջ 19—20 (տես Յերկերի III հատոր, էջ 33: Խմբ.): Յեթե այդ հակասությունը տաներ դեպի «սխառմատիկ ավելցուկային արդյունքը», ապա այն կնշանակեր հենց կապիտալիզմի անհնարինություն։

լորովին չկապվող, նույնիսկ «վերջին հաշիվ»
չկապվող՝ արտադրության միջոցների իրա-
ման հնարավորությունը, — և այն ժամա-
նակ նա անխուսափելիորեն կհանգի անհեթեթու-
թյան, և կամ նա կընդունի, հետևելով Մարքսին,
վոր արտադրության միջոցները վերջին հաշիվով
կապված են սպառման միջոցների հետ, — և այն
ժամանակ նա պետք է ընդունի, վոր յես ճիշտ
եմ հասկանում Մարքսի թեորիան:

Մի որինակ կվերցնեմ, վորպեսզի, իբրև յեզ-
քակացություն, արատալիտ դատողությունները
լուսաբանեմ կոնկրետ տվյալներով: Հայտնի յե,
վոր յուրաքանչյուր կապիտալիստական հասարա-
կության մեջ մեքենաներ գործածելուն համախ-
խանգարում է չափազանց ցած աշխատավարձը
(= ժողովրդական մասսաների սպառման ցած
մակարդակը): Այդ քիչ է* նույնիսկ այնպես և
լինում, վոր ձեռնարկունների ձեռք բերած
մեքենաները չեն գործում, վորովհետև բան-
վորական ձեռքերի գներն այն աստիճան ընկ-
նում են, վոր գործատիրոջ համար ավելի շա-
հավետ է դառնում ձեռքի աշխատանքը*: Այս

* Վերջին յերևույթի որինակը ուսանական կապի-
տալիստական հողագործության բնագավառից յես բե-
րել եմ «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում»-ի
մեջ, էջ 165 (տես Ֆերկերի III հատոր, էջ 173, նմբ.):

դեպքում որպա լույսի պես պարզ է սպառման և
արտադրության միջև, կապիտալիզմի՝ արտադրո-
ղական ուժերն անսահման զարգացնելու ձգտման
և այդ ձգտումը ժողովրդի պրոլետարական վիճա-
կով, չքավորությամբ ու գործազրկությամբ սահ-
մանափակելու միջև յեղած հակասության առկա-
յությունը: Բայց պակաս պարզ չէ, վոր այդ հակա-
սությունից ճիշտ կլինի միմիայն այն հետևությունն
անել, վոր արտադրողական ուժերի զարգացումն
իսկ անդիմադրելի ուժով պետք է տանի դեպի կա-
պիտալիզմի փոխարինումը համախմբված արտա-
դրողների անտեսությունով: Ընդհակառակը, բնո-
րովին սխալ կլիներ՝ այդ հակասությունից այն
հետևությունն անել, թե կապիտալիզմը պետք է
սխտեմատիկորեն ավելցուկային արդյունք տա,
այսինքն՝ թե կապիտալիզմն առհասարակ չի կարող
իրացնել արդյունքը, ուստի և չի կարող վորևէ
առաջադեմ պատմական դեր խաղալ և այլն:

Գրված է 1899 թ. մայիս — հունիսին:

Ցաղրված է «ЖЗН»-ի № 13-ում,

1899 թ. դեկտեմբեր:

Ստորագրությունը՝ Վլադիմիր Իլյիև:

Յեվ նման յերևույթները հառ-հառ դիպվածներ չեն,
այլ կապիտալիստական հիմնական հատկությունների
սովորական և անխուսափելի հետևանքը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

62

Դիտողություն շուկաների թեորիայի

հարցի վերաբերյալ 3

Դարձյալ իրացման թեորիայի

հարցի մասին 24

Պատասխան պ. Պ. Նեժդանովին 66

ՏՆԻ. Խմբ. Ս. Խաչատրյան
Կոմս. սրբագրիչ Վ. Թերզիբաշյան
Սրբագրիչ Ա. Տ. Մկրտչյան
Շտեմբլի սովոր 15 ապրիլի 1934 թ.
Տպի բաժնատեր 29 մայիսի 1934 թ.

Համ. № 213, Ինդ. ՍԼԻ
ՈՍ

Դրամի 7948(թ), Տրամ 5.000

Պատկեր № 113

Թղթի չափը 5 x 8

4 1/2 սլ. բնր. (1 սլ. բնրում 41,000 սլ. համ)

Պատկերի տպագր. Տեղեկագ., Ս. Խաչատրյան, 27

Тех. редактор С. Хачатрян

Контр. корректура В. Терзибашян

Корректор А. Т.-Мкртчян

Сдано в набор 15 апреля 1934 г.

Подписано к печати 29 мая 1934 г.

Армипартиздат № 213, Инд. ՍԼԻ
ՈՍ

Типография Партиздата ЦК КП(б)А
Эривань, ул. Аллавердян, № 27

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0178857

ԳԻՆԸ 60 Կ.

ЦЕНА 60 К.

В. И. ЛЕНИН
Статьи по вопросу
о теории рынков

ПАРТИЗДАТ 1934 ЭРИВАНЬ